

Чорноморський національний університет імені Петра Могили

(повне найменування вищого навчального закладу)

Факультет політичних наук

(повне найменування інституту, назва факультету (відділення))

кафедра історії

(повна назва кафедри (предметної, циклової комісії))

«Допущено до захисту»

Завідувач кафедри історії

_____ І. С. Міронова

“ _____ ” _____ 20__ року

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на здобуття ступеня вищої освіти

магістр

(ступінь вищої освіти)

на тему: **ДІЯЛЬНІСТЬ ЄЛИСАВЕТГРАДСЬКОЇ МІСЬКОЇ ДУМИ ТА
УПРАВИ (1871–1917 РР.)**

Керівник: д. і. н., професор
Міронова Ірина Сергіївна
(вчене звання, науковий ступінь, П.І.Б.)

Рецензент: директор Центрального державного
архіву вищих органів влади та
управління України,
д. і. н., професор
Левченко Лариса Леонідівна
(посада, вчене звання, науковий ступінь, П.І.Б.)

Виконав: студент VI курсу групи 634 М
Коваль Олексій Геннадійович
(П.І.Б.)

Спеціальності: 032 «Історія та археологія»
(шифр і назва спеціальності)

Миколаїв – 2024 рік

Чорноморський національний університет імені Петра Могили

(повне найменування вищого навчального закладу)

<u>Інститут, факультет, відділення</u>	<u>Факультет політичних наук</u>
<u>Кафедра, циклова комісія</u>	<u>кафедра історії</u>
<u>Рівень вищої освіти</u>	<u>другий (магістерський)</u>
<u>Спеціальність</u>	<u>032 «Історія та археологія»</u>

(шифр і назва)

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри історії

І. С. Міронова

“ ___ ” _____ 20__ року

**З А В Д А Н Н Я
НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ СТУДЕНТУ****Ковалю Олексію Геннадійовичу**

(прізвище, ім'я, по батькові)

1. Тема проєкту (роботи): Діяльність Єлисаветградської міської думи та управи (1871–1917 рр.)

керівник роботи: Міронова Ірина Сергіївна, д.і.н., професор

(прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання)

затверджені наказом вищого навчального закладу від
«11» жовтня 2023 року № __184__

2. Строк подання студентом проєкту (роботи) «06» лютого 2024 року

3. Вихідні дані до кваліфікаційної роботи: вступ, основна частина, висновок, список використаних джерел та літератури, додатки (якщо є).

4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік питань, які потрібно розробити) згідно з планом дипломної роботи магістра.

5. Перелік графічного матеріалу (з точним зазначенням обов'язкових креслень) не планується

6. Консультанти розділів проекту (роботи)

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		завдання видав	завдання прийняв
Вступ	Міронова І.С.		
Розділ 1	Міронова І.С.		
Розділ 2	Міронова І.С.		
Розділ 3	Міронова І.С.		
Висновки	Міронова І.С.		

7. Дата видачі завдання 11.10.2023**КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН**

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів проекту (роботи)	Примітка
1.	Вступ до кваліфікаційної роботи	жовтень 2023	
2.	Розділ 1. Стан наукової розробки проблеми	жовтень 2023	
3.	Розділ 2. Формування та розвиток Єлисаветградських міської думи та управи	листопад 2023	
4.	Розділ 3. Основні напрямки діяльності Єлисаветградських міської думи та управи	листопад 2023	
5.	Висновки	грудень 2023	
6.	Переддипломна практика	22.01 – 04.02. 2024	
7.	Оформлення списку використаних джерел та літератури	січень 2024	
8.	Попередній захист	01.02.2024	
9.	Рецензія на дипломну роботу	06.02.2024	
10.	Захист дипломної роботи		

Студент

_____ (підпис)

_____ (прізвище та ініціали)

Керівник проекту (роботи)

_____ (підпис)

_____ (прізвище та ініціали)

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ	12
1.1. Історіографія проблеми	12
1.2. Джерельна база	25
1.3. Методологія та методи дослідження	30
РОЗДІЛ 2. ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТОК ЄЛИСАВЕТГРАДСЬКОЇ МІСЬКОЇ ДУМИ ТА УПРАВИ	34
2.1. Міські голови Єлисаветграда (1871–1917 рр.): статус, повноваження, діяльність	34
2.2. Структура та особовий склад міської думи та управи м. Єлисаветград	42
2.3. Висвітлення одеською пресою діяльності службовців Єлисаветградських міських думи та управи	55
РОЗДІЛ 3. ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ДІЯЛЬНОСТІ ЄЛИСАВЕТГРАДСЬКОЇ МІСЬКОЇ ДУМИ ТА УПРАВИ	69
3.1. Внесок Єлисаветградської міської думи та управи в розвиток промисловості, ремесел і промислів, торгівлі	69
3.2. Робота міського самоврядування з будівництва та відкриття руху трамваю в місті	84
3.3. Фінансова діяльність міського самоврядування	93
3.4. Роль місцевого самоврядування в забезпеченні благоустрою та санітарного стану міста	103
ВИСНОВКИ	115
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	120
ДОДАТКИ	139

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. На сучасному етапі розвитку історичної науки в Україні існує потреба у різновекторних дослідженнях регіональної історії. Однією із сфер історичного розвитку, котра знаходить втілення у дослідженнях сучасних істориків, є проблематика існування розвитку міст, міських громад та органів управління, які існували та взаємодіяли між собою упродовж 1871–1917 рр. У містах Півдня України, які перебували у складі Російської імперії, відбувалися вагомні зрушення в галузі управління містами. Цьому, в першу чергу, сприяли прийняття низки законодавчих актів загальноімперського рівня та підзаконних актів на рівні губернії та позаштатних міст, зокрема: Міського положення 16 червня 1870 р. та Міського положення 11 червня 1892 р. й різноманітних актів, випущених адміністрацією Херсонської губернії.

Актуальність проблеми дослідження зумовлена, зокрема, потребою неупередженої реконструкції досвіду місцевих виборних адміністративно-управлінських одиниць Єлисаветградських міських думи та управи.

Об'єктом дослідження виступають Єлисаветградські міські дума та управа в 1871–1917 рр.

Предметом дослідження є процес функціонування та розвитку органів міського самоврядування м. Єлисаветград, їхня господарська та соціально-культурна діяльність.

Мета роботи полягає у з'ясуванні на основі всебічного аналізу, узагальнення та критичного осмислення доступних джерел та наукових досліджень основних напрямків діяльності Єлисаветградських міської думи та управи в 1871–1917 рр.

Для досягнення поставленої мети ставляться такі **завдання**:

- вивчити стан наукового вивчення проблеми та дослідити ступінь репрезентативності та інформативності виявлених джерел;

- охарактеризувати діяльність Єлисаветградських міської думи та управи за період 1871–1917 рр.;
- дослідити структуру та особовий склад міської думи та управи м. Єлисаветград;
- розглянути висвітлення одеською пресою діяльності службовців Єлисаветградських міських думи та управи;
- проаналізувати основні напрямки діяльності Єлисаветградських міської думи та управи, а саме: розвиток промисловості, ремесел і промислів, торгівлі, будівництво і відкриття руху трамваю, фінансову діяльність міського самоврядування, а також роль місцевого самоврядування в забезпеченні благоустрою та санітарного стану міста.

Хронологічні межі роботи охоплюють період з 1871 до 1917 рр. Нижня межа дослідження – 1871 р. – пояснюється прийнятим в Російській імперії Міським положенням 16 червня 1870 р. Верхня межа – 1917 р. – визначається поваленням самодержавства в Російській імперії.

Територіальні рамки дослідження визначені межами міста Єлисаветград Херсонської губернії Південної України, що входила до складу Російської імперії. У сучасній Україні – це місто Кропивницький.

Методологічною основою роботи є принципи історизму, об'єктивності та всебічності пізнання, які дозволяють з належною повнотою реконструювати тогочасні процеси й забезпечити вірогідність результатів дослідження. Складність і багатогранність теми передбачає реалізацію зазначених принципів шляхом використання комплексу загальнонаукових (історичного та логічного), конкретно- і спеціально-історичних методів (історико-типологічний, історико-генетичний, історико-порівняльний, ретроспективний). Поєднання зазначених принципів і методів при опрацюванні теми стало методологічним фундаментом для отримання об'єктивних оцінок, обґрунтованих висновків та достовірних результатів, а отже – й розв'язання наукових завдань і досягнення кінцевої мети дослідження. Різноманіття методів дослідження, використаних при написанні

роботи, дало можливість автору по-новому поглянути на проблематику досліджуваної теми.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що на основі вивчених праць попередників (імперської, радянської, української сучасної та зарубіжної історіографії) і власних досліджень (законодавчі нормативні акти Російської імперії щодо міського самоуправління, статистичні матеріали, довідкові видання) зроблено узагальнення, сформульовано висновки, надано практичні рекомендації.

У дипломній роботі *розкрито* низку важливих аспектів діяльності Єлисаветградських міських думи та управи в 1871–1917 рр.:

- висвітлено стан наукового розвитку історіографії проблеми імперського, радянського та сучасного українського періодів;
- досліджено формування та розвиток Єлисаветградських міської думи та управи в зазначений період;

Уточнено:

- групи джерел, використані в дипломній роботі, а саме: опубліковані (архівні матеріали) та неопубліковані (законодавчі нормативні акти Російської імперії щодо міського самоуправління, статистичні матеріали, довідкові видання, періодична преса імперського періоду);
- діяльність Єлисаветградських міської думи та управи за період 1871–1917 рр.;
- структуру та особовий склад міської думи та управи м. Єлисаветград;

Подальший розвиток отримали такі питання:

- висвітлення одеською пресою діяльності службовців Єлисаветградських міських думи та управи;
- напрямки діяльності Єлисаветградських міської думи та управи, а саме: а) розвиток промисловості, ремесел і промислів, торгівлі; б) будівництво і відкриття руху трамваю; в) фінансова діяльність міського

самоврядування; г) роль місцевого самоврядування в забезпеченні благоустрою та санітарного стану міста.

Практичне значення наукової роботи полягає у тому, що отримані результати можна застосовувати як у загальних курсах з історії України, так і в спецкурсах з історичного краєзнавства або регіональної історії в ЗВО.

Апробація результатів дослідження. Основні положення і висновки знайшли відображення у виступах на міжнародних та всеукраїнських конференціях, зокрема:

1. *Коваль О. Г.* Діяльність Єлисаветградської думи та управи (січень – лютий 1893 р.) // «Україна і Європа: спільність історичної долі (ціннісний аспект)» в рамках міжнародного проекту Erasmus+ за напрямком Jean Monnet «Implementation of European values as a basis of democracy in Ukraine»: тези доп. наук. конф. «Україна і Європа: спільність історичної долі (ціннісний аспект)», (м. Миколаїв, 16 листопада 2022 р.) / ЧНУ ім. Петра Могили. Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2022. С. 94–97.
2. *Koval O. G.* The activities of the representatives of the Elizabethgrad City Duma and the city authority in the summer of 1895 as a typical example of the work of the city self-government in the Russian Empire at the end of the 19th – beginning of the 20th century. Proceedings of the 10th International Scientific and Practical Conference «Challenges in Science of Nowadays» (November 16–18, 2022). Washington, USA. №132. P. 289–298.
3. *Коваль О. Г.* Діяльність Єлисаветградської міської думи в галузі просвітництва, освіти та культури в кінці 1898 – на початку 1899 року // Філософсько-світоглядний вимір сучасності: міжгалузеві диспути: матер. міжнар. наук-практ. конф. прив'яз. 300-річчю з дня народження Григорія Сковороди, 105-річчю ХДУ (17–18 листопада 2022 р.) / відп. ред. О. В. Черемісін. Івано-Франківськ, 2023. С. 30–36.
4. *Коваль О. Г.* Єлисаветградська міська управа: конфлікт міського хіміка К. Белінського з фельдшером В. Маєвським літом 1903 року //

- Міжкультурна комунікація в контексті глобалізаційного діалогу: стратегії розвитку: матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції, (м. Одеса. 25–26 листопада 2022 р.), Львів; Торунь: Liha-Pres, 2022. Ч. 3. С. 153–157.
5. *Коваль О. Г.* Діяльність органів міського самоуправління Єлисаветграду по вирішенню проблем господарського розвитку міста в кінці XIX – на початку XX ст. // Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції «Роль архівів у вивченні історії рідного краю», присвяченої 100-річчю від заснування Державного архіву Житомирської області, 20 грудня 2022 р.: наук. зб. «Велика Волинь» / Нац. спілка краєзнав. України, Упр. культури та туризму Житомир. облдержадмін., Держ. архів Житомир. обл., Іст. ф-т Житомир. держ. ун-ту ім. І. Франка ; [ред. рада: Гаврилюк С. В. та ін.; упоряд. Скавронський П. С.]. Бердичів : ФОП Мельник М. В., 2022. Вип. 64. С. 348–360.
  6. *Коваль О. Г.* Єлисаветград та Єлисаветградський повіт в кінці XIX – на початку XX ст.: соціально-економічний аспект їх розвитку // Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції «Роль архівів у вивченні історії рідного краю», присвяченої 100-річчю від заснування Державного архіву Житомирської області, 20 грудня 2022 р.: наук. зб. «Велика Волинь» / Нац. спілка краєзнав. України, Упр. культури та туризму Житомир. облдержадмін., Держ. архів Житомир. обл., Іст. ф-т Житомир. держ. ун-ту ім. І. Франка ; [ред. рада: Гаврилюк С. В. та ін.; упоряд. Скавронський П. С.]. Бердичів : ФОП Мельник М. В., 2022. Вип. 64. С. 204–216.
  7. *Коваль О. Г.* Електрифікація Єлисаветграду в кінці XIX століття. Роль міської думи та управи // Збірник праць XXI Міжнародної молодіжної науково-практичної конференції «Історія розвитку науки, техніки та освіти», присвяченої 125-річчю КПІ ім. Ігоря Сікорського. (м. Київ, 13 квітня 2023 р.) / уклад. Л. П. Пономаренко. Київ, 2023. С. 78–81.

8. *Коваль О. Г.* Собаче питання в роботі міської думи та управи Єлисаветграду на початку ХХ століття // Стратегічні орієнтири сталого розвитку в Україні та світі: збірник тез доповідей II Міжнародної науково-практичної конференції молодих учених (м. Чернігів, 21 квітня 2023 р.). Чернігів: НУ «Чернігівська політехніка», 2023. С. 75–77.
9. *Коваль О. Г.* Закладка трамвая та електричного освітлення в Єлисаветграді та робота працівників управи в кінці ХІХ століття // Стратегічні орієнтири сталого розвитку в Україні та світі: збірник тез доповідей II Міжнародної науково-практичної конференції молодих учених (м. Чернігів, 21 квітня 2023 р.). Чернігів : НУ «Чернігівська політехніка», 2023. С. 78–80.
10. *Коваль О. Г.* Роль Єлисаветградських міської думи та управи в справі відкриття руху електричного трамваю в Єлисаветграді в кінці ХІХ століття // ХХVІІІ всеукраїнська наукова конференція молодих істориків науки, техніки і освіти та спеціалістів за темою: «Історія науки і техніки у кризові періоди суспільного розвитку»: матеріали конференції (м. Київ. 14 квітня 2023 р.). Київ: Талком, 2023. С. 146–147.
11. *Коваль О. Г.* Заходи до вшанування професора Григоровича Віктора Івановича у жовтні 1892 року та участь у них представників міської думи // Роль педагога у впровадженні інноваційних технологій в освітній процес: історія та сьогодення : матеріали регіонал. наук.-краєзнав. конф. присвяч. 100-річчю від дня народж. Заслуженого вчителя Укр. РСР А. П. Кашука (8–9 травня 2023 р., Житомир-Бердичів) / упоряд. П. С. Скавронський. Бердичів: ФОП Мельник М. В., 2023. Вип. 65. С. 347–357.
12. *Коваль О. Г.* Моменти життя єврейської громади Єлисаветграда та її співробітництво з Єлисаветградською міською думою на початку ХХ століття // Актуальні проблеми історії та археології: регіональний

та глобальний вимір: матер. VI наук.-практ. конф. молодих вчених, аспірантів та студентів (м. Івано-Франківськ, 11 травня 2023 р.). Івано-Франківськ, 2023. С. 53–58.

13. *Коваль О. Г.* Діяльність Єлисаветградської міської думи та управи в січні–квітні 1899 року // Аркасівські читання: історичні та краєзнавчі дослідження: виклики та перспективи. Матеріали XII і XIII Міжнародних наукових конференцій (20 травня 2022 р.; 26–27 травня 2023 р.). Миколаїв: МНУ імені В.О. Сухомлинського, 2023. С. 62–66.

14. *Коваль О. Г.* Моменти діяльності Єлисаветградських міських думи та управи в січні – березні 1912 року // Гуманітарний вісник НУК: зб. наук. пр. Миколаїв: Ілліон, 2023. Вип. 16. С. 183–187.

15. *Коваль О. Г.* Освітні та наукові аспекти в діяльності Єлисаветградських міських думи та управи і громади Єлисаветграда в 1904 році // Матеріали 22-ї Всеукраїнської наукової конференції: «Актуальні питання історії науки і техніки» (м. Київ, 5–6 жовтня 2023 р.) Київ: Державний політехнічний музей імені Бориса Патона при КПІ ім. Ігоря Сікорського, Вид-во «Політехніка», 2023. С. 81–84.

Публікації. *Міронова І., Коваль О.* Боротьба зі стихійними лихами у місті Єлисаветград як напрям діяльності Єлисаветградських міської думи та управи (кінець 80-х рр. XIX ст. – початок 10-х рр. XX ст.) // Старожитності Лукомор'я. 2023. № 6 (21). С.32–42.

Структура роботи обумовлена метою і завданнями дослідження. Загальний її обсяг становить 143 сторінки, з яких основного тексту – 119 сторінок. Робота складається зі вступу, трьох розділів основної частини (десяти підрозділів), списку використаних джерел та літератури (148 найменувань), додатків.

РОЗДІЛ 1

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ

1.1. Історіографія проблеми

В окресленому розділі на основі аналізу наукових праць вітчизняних дослідників, у тому числі монографій, статей зроблено спробу висвітлити розробку теми: «Діяльність Єлисаветградських міських думи та управи наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.».

Імперська історіографія.

Непересічне значення в історіографії всіх трьох періодів – імперського, радянського та сучасного українського, мала монографія міського голови Єлисаветграда в 1878–1905 рр. Олександра Миколайовича Пашутіна (1846–1905) (див. Додаток А) «Исторический очерк г. Елисаветграда», видана в 1897 р. У книзі в повному обсязі викладено історію міста, діяльність міської думи та управи. Ця монографія й дотепер залишається чи не єдиним повним джерелом про минуле Єлисаветграда (нині міста Кропивницький) до ХХ ст. У монографії детально висвітлено історію Єлисаветграда за 142 роки його існування. Крім іншого, детально розказано про відкриття міських установ у м. Єлисаветграді та їх перетворення, розмежування міської землі, лиха, що спіткали місто, торгівлю та ярмарки, будівельну частину та благоустрій міста, міські спеціальні капітали, міські благодійні установи, про заповідані та пожертвувані різними особами у розпорядження міського управління, з благодійною метою капітали, народну освіту та навчальні заклади. У дослідженні також йде мова про різні міські установи, повені у Єлисаветграді, вміщено історичну замітку про Єлисаветградський водогін, про урочисте відкриття водопроводу 17 травня 1893 р., елисаветградський трамвай. У додатках до монографії наведено інвентар міських громадських будівель та споруд на 1 січня 1897 р.: будівлі, що належали місту, які

перебували у завідуванні міського управління або такі, що належали єврейській громадськості¹.

Радянська історіографія. Вчені-історики радянського періоду фактично не займалися питаннями історії Єлисаветградського міського самоуправління з ідеологічних міркувань, в основі яких лежало повне очорнення та відкидання позитивного досвіду в історії Російської імперії. Ті ж історики, які писали про історію Єлисаветграда, використовували працю О. Пашутіна, так що його ім'я і працю не змогли замовчати і в радянські часи. Згадується ця робота і в фундаментальній офіційній праці радянської України «Історії міст і сіл Української РСР. Кіровоградська область»².

Сучасна українська історіографія. Перебудова, гласність, демократичні процеси в СРСР, головне, здобуття незалежності Україною, відкриття архівів, формування дослідження справжньої історії України різних часів, привели до величезного інтересу вчених-істориків, краєзнавців до всіх тем історії України, зокрема й історії Єлисаветградських міської думи та управи в 1871–1917 рр.

У книзі П. Кизименко «Пам'ять степів: історичні нариси з минулого Кіровоградщини» подано краєзнавчі нариси про історію Приінгулля – неповторний край української землі³. Єлисаветград постав в образі «маленького Парижу» в книзі зі старими фотографіями та листівками⁴. У праці Б. М. Кузика, В. В. Білошапки «Кіровоградщина: історія та сучасність центру України» розказано про визначних земляків, історію міста Єлисаветград. У ній розміщено багатий ілюстративний матеріал⁵. Книга відомого кропивницького краєзнавця Ю. М. Матівоса «Місто на сивому

¹ Пашутин А. Н. Исторический очерк г. Елисаветграда. Елисаветград: Лито-типография бр. Шполянских, 1897. 311 с., 10 л.

² Історія міст і сіл Української РСР : в 26 т. Кіровоградська область / редкол. тому: Сиволап Д. С. (голова) [та ін.]. К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1972. 816 с.

³ Кизименко П. Пам'ять степів: історичні нариси з минулого Кіровоградщини. Кіровоград: Поліграфічно-видавничий центр «Мавік», 2003. 246 с.

⁴ Маленький Париж: Елисаветград в старой открытке / авторы текстов и сост. В. В. Петраков, В. П. Машковцев. Москва: Пинакотека, 2004. 240 с.

⁵ Кузик Б. М., Білошапка В. В. Кіровоградщина: історія та сучасність центру України. В 2-х т. Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2005. Т. 1. 495 с.

Інгулі: історико-публіцистичний нарис» стала першою спробою, де викладено найбільш повну історію міста Єлисаветград⁶. В іншій книзі Ю. М. Матівоса «Вулицями рідного міста» на основі різноманітних джерел вперше зроблено спробу висвітлити походження назв основних вулиць Кіровограда–Єлисаветграда, а також міських передмість, парків, майданів, скверів, мостів, набережних⁷. У книзі «Місто і люди: Єлисаветград – Кіровоград. 1754–2004» керівників проєкту С. М. Дорошенко, Т. С. Самиляка розказано про всі аспекти життя міста, висвітлено діяльність різноманітних органів влади, самоуправління, життя видатних земляків, відтворено сторінки історії створення Єлисаветграда⁸. У праці «Хто є хто на Кіровоградщині: видатні земляки» вміщено матеріали про історію, геральдику міст і сіл Кіровоградщини⁹. У дослідженні О. Е. Жосана розказано про вулиці міста¹⁰.

Цінними та інформативними були газетні статті із історії Єлисаветграду. У статті Ф. Шепеля «Подвійний удар коричневих і червоних по... кіровоградському трамваю» розказано про цікаву та драматичну історію трамваю в Єлисаветграді¹¹. Н. Карасьова у своїй статті «Трамвай та залізниця: комунальне господарство міста над Інгулом» цікаво розкриває цю тему¹². В статті розказано про будівництво та функціонування трамваю у різні часи історії Кропивницького. Також пише про функціонування трамваю

⁶ *Матівос Ю. М.* Місто на сивому Інгулі: історико-публіцистичний нарис. Кіровоград: ТОВ «Діаграма», 2004. 296 с.

⁷ *Матівос Ю. М.* Вулицями рідного міста. Кіровоград: ТОВ «Імекс-ЛТД», 2008. 104 с.

⁸ *Місто і люди.* Єлисаветград – Кіровоград, 1754–2004 : ілюстр. енцикл. / [підгот.] В. П. Ауліна [та ін.] ; ред. Г. М. Урсол [та ін.] ; фотогр. М. М. Ножнов [та ін.] ; Спілка підприємців Кіровоградської області. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2004. 300 с.

⁹ *Хто є хто на Кіровоградщині: видатні земляки.* / автор-упоряд. В. В. Болгов. Київ: Укр. академія геральдики, товарного знаку та логотипу, 2008. Вип. 2. 159 с.

¹⁰ *Жосан О. Е.* Вулиці Єлисаветграда – Зінов'євська – Кірово – Кіровограда в першій половині ХХ століття: [історичний нарис] / Ком. закл. «КОІППО імені Василя Сухомлинського. Кропивницький, 2019. 110 с.

¹¹ *Шепель Ф.* Подвійний удар коричневих і червоних по... кіровоградському трамваю // 21-й канал. 2001. 21 червня. С. 5.

¹² *Карасьова Н.* Трамвай та залізниця: комунальне господарство міста над Інгулом // Єлисаветградские ведомости. 2003. 29 августа. С. 1, 4.

Ю. М. Матівос у статті «Їхав вулицею трамвай»¹³. О. Юрченко в статті «Єлисаветградський водогін» описав цю надзвичайно потрібну місту споруду¹⁴.

О. Класова у статті «Єлисаветградський телефон – як це було»¹⁵ та Ю. М. Матівос в публікації «Алло! Де ви знаходитесь?»¹⁶ детально розповіли про проведення телефонного зв'язку в місті. Г. Стужуком у статті з промовистою назвою «Четвертий в Російській імперії: історія міста Єлисаветграда – Кіровограда – це справжнє сплетіння з пам'ятних подій і бібліографій знаменитих людей» розповів про надзвичайно цікаву та величну історію Єлисаветграда¹⁷. У статті розкрито сторінки життя відомих єлисаветградців та пов'язаних з ними подій. Відомий кропивницький краєзнавець Ю. М. Матівос у статті «Світло в Єлисаветграді, або «Вистава була нікудишня, виручила електрика»» докладно та інформативно розповів про проведення електрики в місті¹⁸.

О. М. Марченко у своїх наукових працях, всебічно вивчаючи історію міського самоуправління на Півдні України, величезну роль приділив дослідженню історії та діяльності міського самоуправління Єлисаветграда.

Описано функціонування органів міського самоврядування Півдня України у другій половині XIX ст.¹⁹, їх діяльність у пореформений період

---

¹³ Матівос Ю. Їхав вулицею трамвай // Кіровоградська правда. 2006. 7 листопада. С. 3.

¹⁴ Юрченко О. Єлисаветградський водогін // Народне слово. 2004. 24 червня. С. 3.

¹⁵ Класова О. Єлисаветградський телефон – як це було // Вечірня газета. 2004. 23 січня. С. 5.

¹⁶ Матівос Ю. Алло! Де ви знаходитесь? // Кіровоградська правда. 2008. 4 квітня. С. 14.

¹⁷ Стужук Г. Четвертий в Російській імперії: історія міста Єлисаветграда – Кіровограда – це справжнє сплетіння з пам'ятних подій і бібліографій знаменитих людей // Молодіжне перехрестя. 2007. 11 жовтня. С. 9.

¹⁸ Матівос Ю. Світло в Єлисаветграді, або «Вистава була нікудишня, виручила електрика» // Вечірня газета. 2008. 28 березня. С. 1, 7.

¹⁹ Марченко О. М. Функціонування органів міського самоврядування Півдня України у другій половині XIX ст. // Матеріали доповідей науково-практичної конференції докторантів і аспірантів інституту «Сучасні проблеми навчально-виховного процесу вищої та середньої школи». Кіровоград: КДПІ, 1995. С. 146–153.

XIX ст.²⁰ та їх роль у медичному обслуговуванні населення Півдня України другої половини XIX ст.²¹ Проаналізовано місцеве самоврядування: витоки та сучасність²², соціально-етнічний склад городян Півдня України у другій половині XIX ст.²³ та міське самоврядування в Російській імперії у XVIII – середині XIX ст.²⁴.

У дисертації О. М. Марченко охарактеризовано міське самоврядування на Півдні України у другій половині XIX ст.²⁵. Охарактеризовано міське самоврядування в регіоні за реформою 1870 р.: сутність, функції та діяльність²⁶ та міське самоврядування Єлисаветграда у другій половині XIX – на початку XX ст.²⁷. Разом з О. В. Єфіменко видано навчальний посібник «Державне будівництво та місцеве самоврядування»²⁸. Розкрито деякі аспекти функціонування органів міського самоврядування Єлисаветграда у

---

²⁰ *Марченко О. М.* Діяльність органів міського самоврядування Півдня України в пореформеній період XIX ст. // Записки історичного факультету Одеського державного університету ім. І.І. Мечникова. Сер.: Історія України. Одеса, 1996. Вип. 2. С. 60–68.

²¹ *Марченко О. М.* Роль органів міського самоврядування у медичному обслуговуванні населення півдня України другої половини XIX ст. // Матеріали міжнародної наукової конференції «Відродження української державності: проблеми історії та культури». Одеса, 1996. Ч. 1. С. 207–208.

²² *Марченко О. М.* Міське самоврядування: витоки та сучасність // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Культурно-історичні, соціальні та правові аспекти державотворення в Україні». Одеса, 1996. Ч. 3. С.47–49.

²³ *Марченко О. М.* Соціально-етнічний склад городян Півдня України у другій половині XIX ст. // Матеріали другої всеукраїнської науково-практичної конференції молодих науковців: «Національні та етносоціальні процеси в Україні». Чернівці, 1997. С.34–36.

²⁴ *Марченко О. М.* Міське самоврядування в Російській імперії у XVIII – середині XIX ст. // Придніпровський науковий вісник. Історія і соціологія. Дніпропетровськ: Наука і освіта. 1997. № 30-41. С. 3–6.

²⁵ *Марченко О.М.* Міське самоврядування на Півдні України у другій половині XIX ст. Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Одеський державний ун-т ім. І. І. Мечникова. Одеса, 1997. 180 с.

²⁶ *Марченко О. М.* Міське самоврядування на Півдні України за реформою 1870 року: сутність, функції та діяльність // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету, Південна Україна XVIII – XIX ст. Запорізьке відділення. Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1999. Вип. 4(5). С. 179–188.

²⁷ *Марченко О. М.* Міське самоврядування Єлисаветграда у другій половині XIX – на початку XX ст. // Кіровоградщина на зламі тисячоліть: стан, проблеми, перспективи. Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції. Кіровоград, 1999. С. 45–50.

²⁸ *Єфіменко О. В., Марченко О. М.* Державне будівництво та місцеве самоврядування: навч. посіб. Кіровоград: РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 1999. 148 с.

другій половині XIX – на початку XX ст.²⁹ та виборчого процесу в Україні на основі міських реформ 1870 і 1892 рр.³⁰. Підкреслено особливості функціонування органів міського самоврядування Півдня України в період революційних перетворень 1917–1919 рр.³¹. Досліджено міське самоврядування як чинник формування громадянського суспільства та міської еліти (на прикладі міст Південної України другої половини XIX ст.)³² та фінансову основу міського самоврядування Єлисаветграда в другій половині XIX – на початку XX ст.³³. Охарактеризовано структуру органів міського самоврядування Єлисаветграда у другій половині XIX – на початку XX ст.³⁴ та їх взаємодію з губернською адміністрацією у 1870–1900-х рр.³⁵. Разом з Н. П. Салтановою досліджено особливості розвитку купецтва в Єлисаветграді в XIX – на початку XX ст. (на прикладі сім'ї купців

---

²⁹ *Марченко О. М.* Деякі аспекти функціонування органів міського самоврядування Єлисаветграда у другій половині XIX ст. – на початку XX століття // Матеріали обласної науково-практичної історико-краєзнавчої конференції: «Актуальні аспекти дослідження історії міста». Кіровоград, 2005. Ч. 1. С. 45–51.

³⁰ *Марченко О. М.* Деякі аспекти виборчого процесу в Україні на основі міських реформ 1870 і 1892 років // Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]: зб. наук. пр. Сер.: Історичні науки. Кіровоград, 2005. Вип. 9. С. 111–118.

³¹ *Марченко О. М.* Особливості функціонування органів міського самоврядування Півдня України в період революційних перетворень 1917–1919 років // Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]: зб. наук. пр. Сер.: Історичні науки. Кіровоград, 2008. Вип. 11. С. 75–79.

³² *Марченко О. М.* Міське самоврядування як чинник формування громадянського суспільства та міської еліти (на прикладі міст Південної України другої половини XIX століття) // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй: зб. наук. пр. Київ: ТОВ УВПК «ЕксОб», 2006. Т. 2. С. 325–336.

³³ *Марченко О. М.* Фінансова основа міського самоврядування Єлисаветграда в другій половині XIX – на початку XX ст. // Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]: зб. наук. пр. Сер.: Історичні науки. Кіровоград, 2009. Вип. 12. С. 69–75.

³⁴ *Марченко О. М.* Структура органів міського самоврядування Єлисаветграда у другій половині XIX – на початку XX ст. // Теорія і практика державного управління. Збірник науково-практичних статей за 2009–2010 роки. Кіровоград: ТОВ «Поліграф-Сервіс», 2010. С. 12–18.

³⁵ *Марченко О. М.* Взаємодія органів міського самоврядування з губернською адміністрацією у 1870–1900-х роках (на прикладі міста Єлисаветграда) // Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]: зб. наук. пр. Сер.: Історичні науки. Кіровоград, 2011. Вип. 14. С. 273–285.

Воїнових)³⁶. Розкрито джерела з історії міського самоврядування Єлисаветграда другої половини XIX – початку XX ст.³⁷. Показано благодійну діяльність купецтва Російської імперії другої половини XIX – на початку XX ст. (на прикладі Єлисаветграда)³⁸. Дано порівняльну характеристику виборчої системи за міськими реформами 1863 р. для Одеси, 1870 та 1892 р.³⁹. Велику увагу приділено діяльності Єлисаветградського міського громадського банку в 1865–1883 рр.⁴⁰, його фінансовому становищу в 1884–1900 рр.⁴¹, кредитні операції Єлисаветградського міського громадського банку в другій половині XIX ст.⁴² та його функціонування в 1865–1871 рр.⁴³, вплив російсько-турецької війни 1877–1878 рр. та єврейських погромів 15–

³⁶ *Марченко О. М., Салтанова Н. П.* Особливості розвитку купецтва в Єлисаветграді в XIX – початку XX ст. (на прикладі сім'ї купців Воїнових) // Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]: зб. наук. пр. Сер.: Історичні науки. Кіровоград, 2012. Вип. 15. С. 295–307.

³⁷ *Марченко О. М.* Джерела з історії міського самоврядування Єлисаветграда другої половини XIX – початку XX ст. // Історико-культурна спадщина: збереження, доступ, використання = Historical and cultural heritage: preservation, access, use : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 7–9 квіт. 2015 р., м. Київ, Україна / [редкол.: Тюрменко І. І. (голов. ред.) та ін.] ; Нац. авіац. ун-т (Україна), Сучав. «Штефан чел Маре» ун-т (Румунія), InterPARES Trust. Київ : Талком, 2015. С. 49–52.

³⁸ *Марченко О. М.* Благодійна діяльність купецтва Російської імперії другої половини XIX – на початку XX ст. (на прикладі Єлисаветграда) // Наукові записки [Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка] : зб. наук. пр. Сер.: Історичні науки. Кропивницький, 2019. Вип. 25. С. 341–354.

³⁹ *Марченко О. М.* Порівняльна характеристика виборчої системи за міськими реформами 1863 р. для Одеси, 1870 та 1892 років // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя: ЗНУ, 2019. Т.1. Вип. 52. С. 91–98.

⁴⁰ *Марченко О. М.* Діяльність Єлисаветградського міського громадського банку в 1865–1883 роках // Гілея: наук. вісн.: зб. наук. пр. / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, ВГО «Укр. акад. наук» Київ: Вид-во «Гілея», 2020. Вип. 154 (№ 3). С. 87–94.

⁴¹ *Марченко О. М.* Фінансове становище Єлисаветградського міського громадського банку в 1884–1900 роках // Гілея: наук. вісн.: зб. наук. пр. Сер.: Історичні науки. Київ: Вид-во «Гілея», 2020. Вип. 159 (№ 11–12). Ч. 1. С. 103–109.

⁴² *Марченко О. М.* Кредитні операції Єлисаветградського міського громадського банку у другій половині XIX ст. // Гілея: наук. вісн.: зб. наук. пр. / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, ВГО «Укр. акад. наук» Київ: Вид-во «Гілея», 2021. Вип. 162 (№ 5). Ч.1. Сер.: Історичні науки. С. 21–26.

⁴³ *Марченко О. М.* Функціонування міського громадського банку в Єлисаветграді в 1865–1871 роках // Світ наукових досліджень: матеріали Міжнародної мультидисциплінарної наукової інтернет-конференції, (м. Тернопіль, Україна – м. Переворськ, Польща, 23–24 червня 2022 р.) / [редкол. О. Патряк та ін.]; ГО «Наукова спільнота»; WSSG w Przeworsku. Тернопіль : ФОП Шпак В. Б. 2022. Вип. 10. С. 32–37. URL: <http://www.economy-confer.com.ua> (дата звернення: 21.12. 2023).

17 квітня 1881 р. в Єлисаветграді на діяльність міського громадського банку⁴⁴. Висвітлено участь громади Єлисаветграда у допомозі пораненим і хворим під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр.⁴⁵.

В. М. Константиною описані урбанізаційні процеси на Півдні України в останній чверті XVIII – середині XIX ст.⁴⁶, соціальний розвиток південноукраїнських міст першої половини XIX ст.⁴⁷. Величезну увагу авторкою приділено питанням історіографії та джерелознавства. Розказано про джерела з соціально-економічної історії міст Південної України останньої чверті XVIII ст. – 1853 р.⁴⁸, основні архівні зібрання документів із соціально-економічної історії міст Південної України останньої чверті XVIII – середини XIX ст.⁴⁹. Описано студії з історії розвитку південного регіону як напрям історіографічних досліджень з соціально-економічного розвитку південноукраїнських міст останньої чверті XVIII – середини XIX ст.⁵⁰.

---

⁴⁴ *Марченко О. М.* Вплив російсько-турецької війни 1877–1878 років та єврейських погромів 15–17 квітня 1881 року в Єлисаветграді на діяльність міського громадського банку // Між Бугом і Дніпром: науково-краєзнавчий вісник Центральної України / Державний архів Кіровоградської області. Кропивницький: Центрально-Українське видавництво, 2021. Вип. XV. С. 87–100.

⁴⁵ *Марченко О. М.* Участь громади Єлисаветграда у допомозі пораненим і хворим під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр. // *Zaporizhzhia Historical Review*. Запоріжжя: ЗНУ, 2021. Т. 4. № 56. С. 45–54.

⁴⁶ *Константинова В. М.* Урбанізаційні процеси на півдні України в останній чверті XVIII – середині XIX ст. // Література та культура Полісся / Відп. ред. і упоряд. Г. В. Самойленко. Ніжин: Вид-во НДПУ ім. М. Гоголя, 2004. Вип. 27: Регіональна історія та культура в українському та східноєвропейському контексті. С. 48–52.

⁴⁷ *Константинова В. М.* Соціальний розвиток південноукраїнських міст першої половини XIX століття // Наукові записки Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова: зб. наук. пр. Сер.: Історичні науки / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ; Бердянськ, 2002. Вип. 46. С. 37–41.

⁴⁸ *Константинова В. М.* Джерела з соціально-економічної історії міст Південної України останньої чверті XVIII ст. – 1853 р.: автореф ... дис. канд. іст. наук: 07.00.06 / Запорізький держ. ун-т. Запоріжжя, 2004. 21 с.

⁴⁹ *Константинова В. М.* Основні архівні зібрання документів із соціально-економічної історії міст Південної України останньої чверті XVIII – середини XIX століття // Культурологічний вісник: науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряни. Запоріжжя, 2005. Вип. 15. С. 18–24.

⁵⁰ *Константинова В. М.* Студії з історії розвитку південного регіону як напрям історіографічних досліджень з соціально-економічного розвитку південноукраїнських міст останньої чверті XVIII – середини XIX ст. // Український історичний збірник. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2005. Вип. 8. С. 339–347.

Розкрито неопубліковані⁵¹ та опубліковані джерела з історії урбанізаційних процесів на Півдні України другої половини ХІХ – початку ХХ ст.⁵² Описано історіографію історії Південної України⁵³. В. М. Крижанівський⁵⁴ розкриває діяльність Єлисаветградських міської думи та управи через дуже незвичайні теми та підходи. Висвітлено питання «До проблеми джерелознавчого вивчення журналів Єлисаветградської міської думи за 1871–1917 роки». Показано «Індивідуальні особові справи міських канцелярських службовців початку ХХ ст. як історичне джерело»⁵⁵. Досліджено «Штемпелі на папері канцелярії Єлисаветградської міської думи (1870–1916 рр.) як історичне джерело»⁵⁶. Докладно описано «Образ Єлисаветградського міського громадського управління на шпальтах газети «Голос Юга» 1905 року⁵⁷ та «Загальна канцелярія Єлисаветградської міської думи та управи у 1871–1916 рр. (принципи організації роботи, особовий склад)»⁵⁸. Автор звернувся

⁵¹ *Константинова В. М.* Неопубліковані джерела з історії урбанізації півдня України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя: ЗНУ, 2011. Вип. XXXI. С. 353–357.

⁵² *Константинова В. М.* Опубліковані джерела з історії урбанізаційних процесів на півдні України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Історичні записки: зб. наук. пр. / Гол. ред. В. П. Михайлюк. Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2011. Вип. 31. С. 96–99.

⁵³ *Лиман І., Константинова В.* Історіографія історії Південної України: видання «Наукова школа професора А.В. Бойка: персоналії та доробок» // Чорноморська минувшина. Записки Відділу історії козацтва на Півдні України НДІ козацтва Ін-ту історії України НАН України: зб. наук. пр. Одеса: СПД Бровкін О. В. 2012. Вип. 7. С. 119–124.

⁵⁴ *Крижанівський В. М.* До проблеми джерелознавчого вивчення журналів Єлисаветградської міської думи за 1871–1917 роки // Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]: зб. наук. пр. Сер.: Історичні науки. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2010. Вип. 13. С. 346–353.

⁵⁵ *Крижанівський В. М.* Індивідуальні особові справи міських канцелярських службовців початку ХХ ст. як історичне джерело // Київська старовина. 2010. № 2. С. 94–102.

⁵⁶ *Крижанівський В. М.* Штемпелі на папері канцелярії Єлисаветградської міської думи (1870–1916 рр.) як історичне джерело // Наукові записки: збірник праць молодих вчених та аспірантів / Ін-т укр. археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського. Київ, 2010. Т. 20. С. 172–184.

⁵⁷ *Крижанівський В. М.* Образ Єлисаветградського міського громадського управління на сторінках газети «Голос Юга» 1905 року // Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]: зб. наук. пр. Сер.: Історичні науки. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2011. Вип. 14. С. 266 – 372.

⁵⁸ *Крижанівський В. М.* Загальна канцелярія Єлисаветградської міської думи та управи у 1871–1916 рр. (принципи організації роботи, особовий склад) // Архіви України. 2011. № 6 (276). С. 75–82.

«До проблеми визначення кількості й вивчення соціальної належності й професійної зайнятості гласних Єлисаветградської міської думи за 1871–1917 роки»⁵⁹ та описав «Вибори в Єлисаветградську міську думу 30 липня 1917 року: підготовка, проведення, результати»⁶⁰. Автор звернувся «До проблеми вивчення особового складу присутствія Єлисаветградської міської управи (вересень 1871 – лютий 1917 рр.)»⁶¹.

У наступних статтях В. М. Крижанівським проаналізована «Єлисаветградська газета «Голос Юга» та російська цензура у світлі архівних документів»⁶². Розказано про «Сергія Шелухіна та елисаветградців через призму листування початку 1890-х років»⁶³, «Розвиток періодичної преси в Єлисаветграді (червень 1874 – лютий 1917 р.)»⁶⁴, «Забезпечення канцелярськими засобами діловодної частини Єлисаветградської міської думи й управи в 1871–1917 рр.»⁶⁵, «Микола Опанасович Пашковський (1856–

---

⁵⁹ Крижанівський В. М. До проблеми визначення кількості й вивчення соціальної належності й професійної зайнятості гласних Єлисаветградської міської думи за 1871–1917 роки // Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка] : зб. наук. пр. Сер.: Історичні науки. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2012. Вип. 15. С.287–295.

⁶⁰ Крижанівський В. М. Вибори в Єлисаветградську міську думу 30 липня 1917 року: підготовка, проведення, результати // Архіви України. 2013. №1(283). С. 44–53.

⁶¹ Крижанівський В. М. До проблеми вивчення особового складу присутствія Єлисаветградської міської управи (вересень 1871 – лютий 1917 рр.) // Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]: зб. наук. пр. Сер.: Історичні науки. Кіровоград: РВВ КДПУ, 2014. Вип. 19. С. 32–37.

⁶² Крижанівський В. М. Єлисаветградська газета «Голос Юга» та російська цензура у світлі архівних документів // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя: ЗНУ, 2014. Вип. 41. С. 265–269.

⁶³ Крижанівський В. М. Сергій Шелухін та елисаветградці через призму листування початку 1890–х років // Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка] : зб. наук. пр. Сер.: Історичні науки. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. Винниченка, 2015. Вип. 22. С. 56–62.

⁶⁴ Крижанівський В. М. Розвиток періодичної преси в Єлисаветграді (червень 1874 – лютий 1917 р.) // Історичні студії суспільного прогресу / Глухів. нац. пед. ун-т ім. Олександра Довженка, Нац. наук. с.-г. б-ка Нац. акад. аграр. наук України. Глухів: РВВ ГНПУ ім. О. Довженка, 2019. Вип. 7. С.158–179.

⁶⁵ Крижанівський В. М. Забезпечення канцелярськими засобами діловодної частини Єлисаветградської міської думи й управи в 1871–1917 рр. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя, 2015. Вип. 43. С. 110–114.

1923) – Єлисаветградський освітянин та громадський діяч»⁶⁶, «З історії Єлисаветградської преси («Єлисаветградский вестник» 1876–1894 рр.)»⁶⁷.

В межах тематики окресленої роботи автором було написано та опубліковано низку статей у збірниках міжнародних та всеукраїнських наукових конференцій, зроблено публікацію у фаховому науковому журналі⁶⁸.

⁶⁶ Крижанівський В. М. Микола Опанасович Пашковський (1856–1923) – Єлисаветградський освітянин та громадський діяч // Наукові записки Запорізького національного університету. Запоріжжя, 2016. Вип. 45. Т. 1. С. 162–165.

⁶⁷ Крижанівський В. М. З історії Єлисаветградської преси («Єлисаветградский вестник» 1876–1894 рр.) // Вежа. 2012. № 29. С. 175–184.

⁶⁸ Коваль О. Г. Діяльність Єлисаветградської думи та управи (січень – лютий 1893 р.) // «Україна і Європа: спільність історичної долі (ціннісний аспект)» в рамках міжнародного проєкту Erasmus+ за напрямком Jean Monnet «Implementation of European values as a basis of democracy in Ukraine»: тези доп. наук. конф. «Україна і Європа: спільність історичної долі (ціннісний аспект)», (м. Миколаїв, 16 листопада 2022 р.) / ЧНУ ім. Петра Могили. Миколаїв: Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2022. С. 94–97; Koval O. G. The activities of the representatives of the Elizabethgrad City Duma and the city authority in the summer of 1895 as a typical example of the work of the city self-government in the Russian Empire at the end of the 19th – beginning of the 20th century. Proceedings of the 10th International Scientific and Practical Conference «Challenges in Science of Nowadays» (November 16–18, 2022). Washington, USA. №132. P. 289–298; Його ж: Діяльність Єлисаветградської міської думи в галузі просвітництва, освіти та культури в кінці 1898 – на початку 1899 року // Філософсько-світоглядний вимір сучасності: міжгалузеві диспути: матер. міжнар. наук-практ. конф. прив'яз. 300-річчю з дня народження Григорія Сковороди, 105-річчю ХДУ (17–18 листопада 2022 р.) / Відп. ред. О. В. Черемісін. Івано-Франківськ, 2023. С.30–36; Його ж: Єлисаветградська міська управа: конфлікт міського хіміка К. Белінського з фельдшером В. Маєвським літом 1903 року // Міжкультурна комунікація в контексті глобалізаційного діалогу: стратегії розвитку: матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції, (м. Одеса. 25–26 листопада 2022 р.), Львів; Торунь: Liha-Pres, 2022. Ч. 3. С. 153–157; Його ж: Діяльність органів міського самоуправління Єлисаветграду по вирішенню проблем господарського розвитку міста в кінці XIX – на початку XX ст. // Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції «Роль архівів у вивченні історії рідного краю», присвяченої 100-річчю від заснування Державного архіву Житомирської області, 20 грудня 2022 р.: наук. зб. «Велика Волинь» / Нац. спілка краєзнав. України, Упр. культури та туризму Житомир. облдержадмін., Держ. архів Житомир. обл., Іст. ф-т Житомир. держ. ун-ту ім. І. Франка; [ред. рада: Гаврилюк С. В. та ін.; упоряд. Скавронський П. С.]. Бердичів : ФОП Мельник М. В., 2022. Вип. 64. С. 348–360; Його ж: Єлисаветград та Єлисаветградський повіт в кінці XIX – на початку XX ст.: соціально-економічний аспект їх розвитку // Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції «Роль архівів у вивченні історії рідного краю», присвяченої 100-річчю від заснування Державного архіву Житомирської області, 20 грудня 2022 р.: наук. зб. «Велика Волинь» / Нац. спілка краєзнав. України, Упр. культури та туризму Житомир. облдержадмін., Держ. архів Житомир. обл., Іст. ф-т Житомир. держ. ун-ту ім. І. Франка ; [ред. рада: Гаврилюк С. В. та ін.; упоряд. Скавронський П. С.]. Бердичів : ФОП Мельник М. В., 2022. Вип.64. С. 204–216; Його ж: Електрифікація Єлисаветграду в кінці XIX століття. Роль міської думи та управи // Збірник праць XXI Міжнародної молодіжної науково-практичної конференції «Історія розвитку науки, техніки та освіти», присвяченої

Серед професійних та аматорських робіт, пов'язаних з діями Єлисаветградських міських думи та управи найбільшу цікавість викликають публікації, пов'язані з життєвим та творчим шляхом Олександра Миколайовича Пашутіна. Зокрема, його діяльність на посаді міського голови висвітлювали: К. Акоюн, І. Бокатенко, О. Гуцалюк, Г. Клянчина, О. Кобець, С. Колесников, В. Ніколаєвський О. Нікітіна, В. Петраков, Л. Попович, Л. Френчко, С. Шевченко⁶⁹.

125-річчю КПІ ім. Ігоря Сікорського. (м. Київ, 13 квітня 2023 р.) / Уклад. Л. П. Пономаренко. Київ, 2023. С. 78–81.; *Його ж*: Собаче питання в роботі міської думи та управи Єлисаветграду на початку ХХ століття // Стратегічні орієнтири сталого розвитку в Україні та світі: збірник тез доповідей II Міжнародної науково-практичної конференції молодих учених (м. Чернігів, 21 квітня 2023 р.). Чернігів: НУ «Чернігівська політехніка», 2023. С. 75–77; *Його ж*: Закладка трамвая та електричного освітлення в Єлисаветграді та робота працівників управи в кінці ХІХ століття // Стратегічні орієнтири сталого розвитку в Україні та світі: збірник тез доповідей II Міжнародної науково-практичної конференції молодих учених (м. Чернігів, 21 квітня 2023 р.). Чернігів: НУ «Чернігівська політехніка», 2023. С. 78–80; *Його ж*: Роль Єлисаветградських міської думи та управи в справі відкриття руху електричного трамвая в Єлисаветграді в кінці ХІХ століття // ХХVІІІ всеукраїнська наукова конференція молодих істориків науки, техніки і освіти та спеціалістів за темою: «Історія науки і техніки у кризові періоди суспільного розвитку»: матеріали конференції (м. Київ, 14 квітня 2023 р.). Київ: Талком, 2023. С. 146–147; *Його ж*: Заходи до вшанування професора Григоровича Віктора Івановича у жовтні 1892 року та участь у них представників міської думи // Роль педагога у впровадженні інноваційних технологій в освітній процес: історія та сьогодення: матеріали регіонал. наук.-краєзнав. конф. присвяч. 100-річчю від дня народж. Заслуженого вчителя Укр. РСР А. П. Кашука (8–9 травня 2023 р., Житомир-Бердичів) / упоряд. П. С. Скавронський. Бердичів: ФОП Мельник М. В., 2023. Вип. 65. С.347–357; *Його ж*: Моменти життя єврейської громади елисаветграда та її співробітництво з Єлисаветградської міською думою на початку ХХ століття // Актуальні проблеми історії та археології: регіональний та глобальний вимір: матер. VI наук.-практ. конф. молодих вчених, аспірантів та студентів (м. Івано-Франківськ, 11 травня 2023 р.). Івано-Франківськ, 2023. С. 53–58; *Його ж*: Діяльність Єлисаветградської міської думи та управи в січні-квітні 1899 року // Аркасівські читання: історичні та краєзнавчі дослідження: виклики та перспективи. Матеріали ХІІ і ХІІІ Міжнародних наукових конференцій (20 травня 2022 р.; 26–27 травня 2023 р.). Миколаїв: МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2023. С. 62–66; *Його ж*: Моменти діяльності Єлисаветградських міських думи та управи в січні – березні 1912 року // Гуманітарний вісник НУК: зб. наук. пр. Миколаїв: Ілліон, 2023. Вип. 16. С. 183–187; *Його ж*: Освітні та наукові аспекти в діяльності Єлисаветградських міських думи та управи і громади Єлисаветграда в 1904 році // Матеріали 22-ї Всеукраїнської наукової конференції: «Актуальні питання історії науки і техніки» (м. Київ, 5–6 жовтня 2023 р.). Київ: Державний політехнічний музей імені Бориса Патона при КПІ ім. Ігоря Сікорського, Вид-во «Політехніка», 2023. С. 81–84.

⁶⁹ *Акоюн К.* Пашутін повертається // Молодіжне перехрестя. 2008. 24 липня. С. 3; *Бокатенко І.* Про нове з історією // Фаворит. 2004. 8 жовтня. С. 9; *Гуцалюк О.* Служіння громаді має бути метою життя // 21-й канал. 2010. 23 вересня. С. 12; *Клянчина Г.* Сторінки історії міста Єлисаветграда // Вечірня газета. 2004. 13 серпня. С. 8; *Кобець О.* Для чого

Таким чином, проаналізована нами історіографія проблеми дозволяє говорити про складний та поступовий процес функціонування і діяльності Єлисаветградських міських думи та управи наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. У ній брали активну участь жителі міста, наділені виборчими правами, місцеве населення міста, представники місцевої влади, органів земського управління, православні священники та єврейські, юдейські рабини, представники торгових та промислових кіл. Підтримка та виконання обов'язкових постанов Єлисаветградської міської думи та розпоряджень її управи позитивно вплинули на розвиток міста, функціонування освіти, здійснення благоустрою, розвитку торгівлі та промисловості. Прийняття нового Міського положення 11 червня 1892 р. хоч і дуже звузило права думи та управи, але активна діяльність міського голови Єлисаветграда О. М. Пашутіна, гласних думи дозволила їм у досліджуваний період збільшити кількість шкіл на утриманні міської думи та узагальнити навчальний процес в них, покращити благоустрій, торгівлю та промисловість міста, що своєю чергою, дозволило покращити зовнішній вигляд міста Єлисаветграда, покращити життя його жителів. Цьому зокрема сприяла і активна діяльність єврейської громади міста, благодійників, підприємців, які брали приклад з яскравої та щедрої меценатської діяльності міського голови Єлисаветградської міської думи О. М. Пашутіна.

нам потрібен Пашутін // Народне слово. 2007. 6 грудня. С. 1, 2; Колесников С. Чиї інтереси захищав Пашутін? // Народне слово. 2008. 5 лютого. С. 3; Николаєвський В. Кращий мер міста: міського голову Олександра Пашутіна жителі любили так, що ридали на його похованні // Кіровоград вечірній. 2005. 10 серпня. С. 5; Никитина Е. Пашутин и иже с ним // Украина–Центр. 2007. 19 октября. С. 1, 2; Петраков В., Шляховой К. В. Завещание Александра Пашутина // Украина–Центр. 2006. 27 января. С. 14.; Попович Л. У Пашутінської – день народження! // Кіровоградська правда. 2011. 11 жовтня. С. 3; Френчко Л. Знаменитости степной столицы // Ведомости. 2004. 29 октября. С. 8. Шевченко С. Городской голова – господин Александр // Ведомости. 1999. 24 сентября. С. 4; Шевченко С. Понад чверть століття на чолі міста: З історії краю // Народне слово. 2006. 5 грудня. С. 3; Шевченко С. Чвертьвіковий ювілей міського голови // Вечірня газета. 2008. 16 травня. С. 7.

Отже, цю тему було найбільше вивчено, досліджено в сучасний період. У радянський же період всі роботи з даної теми спиралися на монографію міського голови Єлисаветграда О. М. Пашутіна.

Таким чином, вивчення історіографічного доробку з даної проблеми презентує широкий спектр праць, але варто відмітити, що окремі аспекти теми потребують подальших досліджень, а саме: доцільно з'ясувати подальший розвиток діяльності Єлисаветградських міських думи та управи у зазначений період, а також детально проаналізувати на регіональному рівні розвиток освіти, благоустрою, торгівлі та промисловості в місті Єлисаветград наприкінці XIX – на початку XX ст.

1.2. Джерельна база

Джерела й документи, використані в магістерській роботі умовно поділяються на такі групи: неопубліковані джерела, до яких належать архівні матеріали; опубліковані джерела – це, насамперед, законодавчі нормативні акти Російської імперії щодо міського самоуправління, статистичні матеріали, довідкові видання, імперська періодична преса.

До *першої групи* належать неопубліковані (архівні) матеріали Державного архіву Кіровоградської області (далі – Держархів Кіровоградської обл.). Охарактеризуємо зміст певних архівних фондів Держархіву Кіровоградської області із зазначенням років, назв описів, справ. У фонді 78 «Єлисаветградська міська управа» містяться справи періоду 70-х рр. XIX ст. – початку XX ст.⁷⁰. Для прикладу діяльності Єлисаветградської міської управи наведемо опис декількох справ. Так, справа 360 фонду 78 надає нам інформацію про Єлисаветградську міську управу, всього в ній нараховується 1324 архівних справ. Вказана справа

---

⁷⁰ Державний архів Кіровоградської області. Анотований реєстр описів / упоряд: Т. И. Базишена, О. К. Жук, Л. В. Равська, Т. В. Чвань, Ю. В. Чорна. Державний комітет архівів України, Державний архів Кіровоградської області. Кіровоград, 2005. Т. 1. Фонди до 1917 року. С. 44–45.

містить низку документів за 1882–1919 рр., починаючи із циркулярів і розпоряджень Херсонського губернатора і закінчуючи статистичними даними про чисельність населення. Нас цікавила структура Єлисаветградської міської управи (т. зв. столи) та їх функції⁷¹. У справі фонду 78, оп. 1, спр. 595 наведено список міських службовців на вибір, за наймом, надані відомості про їх заробітну плату⁷².

Надзвичайно продуктивною була діяльність Павла Захаровича Рябкова (29.06. 1848 – 28.12.1926) – Єлисаветградського міського землеміра, історика, археолога і громадського діяча, який серед багатьох своїх праць на різні теми, написав «Рукопись по истории г. Єлисаветграда»⁷³. Як данина пошани цьому вченому в архіві є його особовий фонд (ф. 304), який налічує джерельну базу з вивчення української історії та культури, подій козацької доби, історії чумацького, ткацького промислів, рибальства на теренах України з давніх часів до початку ХХ ст. Фонд має один опис, 620 одиниць зберігання, охоплює період з 1864 до 1925 рр. До опису увійшли такі розділи: 1) службова діяльність П. З. Рябкова; 2) громадська та наукова діяльність вченого; 3) друковані матеріали (видання, газетні та журнальні публікації тощо) авторства П. З. Рябкова та інших осіб, зміст яких стосується сфери суспільних та наукових інтересів фондоутворювача. Оскільки нас цікавили питання забудови міста, то у справах (ф. 304, оп. 1, спр. 18) наведено

⁷¹ *Держархів Кіровоградської обл.*, ф. 78. Єлисаветградська міська управа, м. Єлисаветград Єлисаветградського повіту Херсонської губернії, 1871–1920 рр. Інвентарний. оп. 1, спр. 360. Распорядительный стол 1882 – 1919 гг. 118 арк.

⁷² *Держархів Кіровоградської обл.*, ф. 78. Єлисаветградська міська управа, м. Єлисаветград Єлисаветградського повіту Херсонської губернії, 1871–1920 рр., оп. 1, спр. 595. Циркуляр Херсонского губернатора по вопросу разработки плана вывоза имущества государственных и имущественных учреждений на случаи эвакуации по военным обстоятельствам; опись дел канцелярии Городской управы, подлежащих вывозу на случай эвакуации; список городских служащих по выбору и найму и других, 4 сентября – 28 октября 1915 г. 211 арк.

⁷³ *Держархів Кіровоградської обл.*, ф. 304. Рябков П. З. – Єлисаветградський міський землемір, історик, археолог і громадський діяч, м. Зінов'євськ Зінов'євського округу, 1864–1889, 1893–1896, 1898–1907, 1909–1925 рр., оп. 1, спр. 618. Рукопись по истории г. Єлисаветграда. 46 арк.; *Держархів Кіровоградської обл.*, ф. 304, оп. 1, спр. 619. Рукопись по истории г. Єлисаветграда. 69 арк.

правила забудови міста⁷⁴, у справі 25 наведено велику кількість фактів про захоплення земель наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. У справі наведено імена, земельні ділянки багатьох елисаветградців, рішення міської управи та інших органів влади⁷⁵.

Отже, в ході аналізу архівних джерел нами було виявлено документи, в яких відображена діяльність міської управи Єлисаветграда в зазначений період.

До *другої групи* джерел належать законодавчі нормативні акти Російської імперії щодо міського самоуправління. Серед них: «Грамота на права и выгоды городам Российской империи»⁷⁶, «Городовое положение от 16 июня 1871 г.»⁷⁷ та «Городовое положение от 11 июня 1892 г.»⁷⁸.

До *третьої групи* джерел належать статистичні матеріали, які висвітлюють певні напрямки розвитку міста Єлисаветград, до них можна віднести: «Список населенных мест Херсонской губернии и статистические данные о каждом поселении» (1896)⁷⁹, «Городские поселения в Российской империи» (1864)⁸⁰, «Большая Энциклопедия: словарь общедоступных

⁷⁴ *Держархів Кіровоградської обл.*, ф. 304, оп. 1, спр. 18. О условиях застройки г. Елисаветграда, 21 февраля 1912 г. 20 арк.

⁷⁵ *Держархів Кіровоградської обл.*, ф. 304, оп. 1, спр. 25. Обнаруженные захваты городской земли, улиц, переулков, площадей и берегов р. Ингула, 1914–1915 гг. 77 арк.

⁷⁶ *Екатерина II*. Грамота на права и выгоды городам Российской империи // Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. Санкт-Петербург: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1830. Т. XXII, 1784–1788, № 16187. С. 358–384.

⁷⁷ *Городовое положение* от 16 июня 1870 г. Санкт-Петербург: [б. и.], 1871. 101 с.

⁷⁸ *Городовое* положение, высочайше утверждённое 11-го июня 1892 года, с приведением узаконений, на которые в тексте статей его сделаны ссылки, а также разъяснений, извлечённых из кассационной практики / сост. и изд. В.В.Волк-Ланевский. Санкт-Петербург, 1892. 220 с.; *Положение 1892 года*: Городовое положение с законодательными мотивами, разъяснениями и дополнительными узаконениями / Сост. С. Г. Щегловитов. Санкт-Петербург: Тип. М. М. Стасюлевича, 1892. 736 с.

⁷⁹ *Список* населенных мест Херсонской губернии и статистические данные о каждом поселении / Херсонский губернский статистический комитет. Херсон: Тип. губернского правления, 1896. С. 124.

⁸⁰ *Городские поселения* в Российской империи. Санкт-Петербург, 1864. Т. 4: Подольская губерния, Полтавская губерния, Приморская область Восточной Сибири, Псковская губерния, Рязанская губерния, Самарская губерния, Саратовская губерния, Семипалатинская область, Сибирских киргизов область, Симбирская губерния, Смоленская губерния, Таврическая губерния и Керчь-Еникальское градоначальство. 792 с.

сведений по всем отраслям знания...» (1900)⁸¹, «Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации...» (1899)⁸², «Вся Россия. 1912...»⁸³. Роботи місцевих істориків-краєзнавців Ю. М. Матівоса, В. О. Сандула в загальних рисах передавали різні періоди історії Єлисаветграда. не акцентуючи уваги на історії діяльності Єлисаветградських міської думи та управи⁸⁴.

Четверта група джерел – це довідкові видання, серед них потрібно виділити «Новороссийский календарь» на 1871, 1872, 1873, 1891, 1893 рр.⁸⁵, «Памятные книжки Херсонской губернии» на 1901, 1910–1914 рр.⁸⁶, в яких було викладено склад Єлисаветградських міської думи та управи та інших

⁸¹ *Большая энциклопедия: словарь общедоступных сведений по всем отраслям знания* / под ред. С. Н. Южакова. В 20 тт. Санкт-Петербург: Изд-во т-ва «Просвещение», 1900. Т. 1: А – Арброс. VI, С. 556.

⁸² *Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации: адрес-календарь Российской империи на 1899 год.* Санкт-Петербург: Изд. А. С. Суворина. 1899. Т. 2. С.1027, 1029.

⁸³ *Вся Россия. Русская адресная и справочная книга фабрик, заводов, торговопромышленности и администрации на 1912 год: адрес-календарь. Год издания восьмой.* Москва: Тип. В. Карякина, 1912. 719 с.; прилож.

⁸⁴ *Мативос Ю. Н., Сандул В. А.* Кировоград. Путеводитель-справочник. Днепропетровск: Промінь, 1976. 72 с.; *Мативос Ю. Н., Сандул В. А.* Кировоград. Путеводитель. 2 изд. доп. Днепропетровск: Промінь, 1980. 80 с.

⁸⁵ *Новороссийский календарь на 1872* високосный год, издаваемый от канцелярии Новороссийского и Бессарабского генерал-губернатора. Одесса: Городская тип., 1871. 460 с.; *Новороссийский календарь на 1873 г.*, издаваемый от канцелярии Новороссийского и Бессарабского генерал-губернатора под ред. В. Михневича. Одесса: Тип. П. Францова, [1872]. [2], V, [1], 280, 168, 26, [66] с.; *Новороссийский календарь на 1891 г.*, издаваемый Одесским городским общественным управлением при Городской публичной библиотеке. Одесса: «Экономическая» тип., 1890. [4], XI, [1], 320, 211, [1], IX, [3] с.; *Новороссийский календарь на 1893 год* / под ред. А. С. Бориневича. Одесса: Тип. В. В. Кирхнера, 1892. Т. 1: Отделы 1, 2, 3. 465 с.; *Новороссийский календарь на 1893 год* / под ред. А. С. Бориневича. Одесса: Тип. В. В. Кирхнера, 1893. Т. 2: Отдел 4-й, литературный. 208 с.

⁸⁶ *Памятная книжка Херсонской губернии на 1901 год* / Херсон. Губерн. Правл. Херсон: Тип. Херсон. Губерн. Правл., 1901. XXXIX, 352, [34] с.; *Памятная книжка Херсонской губернии на 1910 год* / Херсон. Губерн. Правл. Херсон: Тип. Херсон. Губерн. Правл., 1910. 15, LV, 263, [40] с.; *Памятная книжка Херсонской губернии на 1911 год* / Херсон. Губерн. Правл.; под ред. Советника губерн. Правл. А. А. Золотарева. Херсон: Тип. Херсон. Губерн. Правл., 1911. XLII, 260, 341с.; *Памятная книжка Херсонской губернии на 1912 год* / Херсон. Губерн. Правл. Херсон: Тип. Херсон. Губерн. Правл., 1912. 5, XI, 220, 52, 13, 19, 20 с.; *Памятная книжка Херсонской губернии на 1913 год* / Херсон. губерн. стат. ком. Херсон: Губерн тип., 1913. VIII, 478, 52, [16] с.; *Памятная книжка Херсонской губернии на 1914 год* / Херсон. губерн. стат. ком. Херсон: Губерн. тип., 1914. XXII, VII, III, VIII, 448, 43, 31, [48] с.

міських органів та підприємств. Повністю присвяченими цій темі були місцеві видання⁸⁷, де була докладно викладена інформація про органи міського самоуправління Єлисаветграда.

В енциклопедичних словниках Брокгауза–Ефрона, виданих в 1894, 1907, 1914 рр.⁸⁸ подана коротка інформація з історії Єлисаветграда, адміністративне підпорядкування, кількість та склад населення, торговельні обороти та перелік підприємств, торгових закладів, бюджет міста, структуру його витрат. В «Єврейській енциклопедії Брокгауза і Ефрона 1910 р.»⁸⁹ розповідається про єврейське населення Єлисаветграда, його кількість, зростання, заняття, антиєврейські погроми в різні роки.

В основі роботи використаний метод аналізу та систематизації інформації у періодичній пресі Півдня України кінця XIX – початку XX ст., зокрема газет «Одесские новости» та «Одесский вестник». У цих виданнях, на основі використання історико-порівняльного та історико-типологічного методів, нами зроблено спробу висвітлити такі напрямки громадського життя Єлисаветграда, як культура та економіка. Для ґрунтовного аналізу розвитку освіти, благоустрою, торгівлі та промисловості та участі в цьому Єлисаветградських міських думи та управи доцільним ми зосередилися на 1894 році, як найбільш повно представленому у вищеназваних періодичних виданнях. Для більш детального висвітлення окреслених тем доцільно, на нашу думку, буде виокремити у культурному розвитку питання, пов'язані з

⁸⁷ *Адрес-календарь и справочная книга «Елисаветград» на 1888 год* / Под ред. М. Гольденберга. Елисаветград: Типо-Литография Гольденберга, 1887. XX, 40 с.; *Ежегодник Голос Юга* : адрес-календарь и справочная книга по г. Елисаветград и уезду. Елисаветград: Изд. ред. газеты «Голос Юга», 1913. 328 с.

⁸⁸ *Энциклопедический словарь*. Т. 22 / начат под ред. проф. И. Е. Андреевского, продолж. под ред. К. К. Арсеньева и Ф. Ф. Петрушевского; изд.: Ф. А. Брокгауз (Лейпциг), И. А. Ефрон (Санкт-Петербург). Санкт-Петербург : ТипоЛитография И. А. Ефрона, 1894. Т. ХІА : Евреиновы – Жилон. С.614.; *Малый энциклопедический словарь*. Санкт-Петербург: Брокгауз-Ефрон, 1907. Т. 1. Вып. 2: Гальванохромиа – Кившенко. 1058 –2079 с.; *Новый энциклопедический словарь* / под ред. К. К. Арсеньева. Санкт-Петербург; Петербург.: Изд-во Ф. А. Брокгауз и И. А. Ефрон. Т. 17: Душевные болезни – Жуки. [1914]. С.455.

⁸⁹ *Еврейская энциклопедия*: свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. О-во для науч. евр. изд. Брокгауз-Ефрон, 1908–1913. Т.7: Данциг – Ибн-Эрза, Иуда. Санкт-Петербург: О-во для научных еврейских изданий и издательство Брокгауз–Ефрон, [1910]. С.513–514.

освітнім аспектом⁹⁰, а в економічному, ті питання, які висвітлювали розвиток благоустрою⁹¹, фінансів⁹², торгівлі⁹³ та промисловості⁹⁴. Тому *п'ята група* джерел – це імперська періодична преса.

Отже, проаналізувавши архівні, законодавчі, статистичні, довідкові, періодичні джерела, ми робимо висновок про активну діяльність Єлисаветградських міських думи та управи наприкінці XIX – на початку XX ст. Наявність репрезентативної джерельно-документальної бази дає можливість вивчити дану проблему.

1. 3. Методологія та методи дослідження

В основу роботи були покладені головні методологічні принципи – історизму, об'єктивності та науковості. Магістерську роботу написано на основі загальнонаукових та спеціально-історичних методів дослідження. До загальнонаукових методів належать: логічний та системний. Цілісність висвітлення забезпечено завдяки методам узагальнення, а також аналізу та синтезу. *Історико-порівняльний* метод використовувався при з'ясуванні рівня

⁹⁰ *Новости Юга*. Єлисаветград, 26 янв. О профессиональной школе // Одесские новости. 1894. № 2856. 28 янв. (9 февр.). С. 3; *Новости Юга*. Єлисаветград, 12 февр. О городских школах и о «налоге на грамотность» // Одесские новости. 1894. № 2873. 15 (27) февр. С. 4; *Новости Юга*. Єлисаветград, 17 марта. О профессиональной школе // Одесские новости. 1894. № 2902. 19 (31) марта. С. 4; *Новости Юга*. Єлисаветград, 1 апр. Общественная Талмуд-Тора и ремесленное отделение имени Императора Александра II // Одесские новости. 1894. № 2917. 3 (15) апр. С. 6.

⁹¹ *Новости Юга*. Єлисаветград, 20 марта // Одесские новости. 1894. №2905. 22 марта (3 апр.). С. 3; *Новости Юга*. Єлисаветград, 10 апр. Очистка улиц и отеческая заботливость наших управцев // Одесские новости. 1894. № 2926. 12 (24) апр. С. 3.

⁹² *Новости Юга*. Єлисаветград, 14 февр. // Одесские новости. 1894. № 2874. 16 (28) февр. С. 4; *Новости Юга*. Єлисаветград, 23 апр. О нашем городском общественном банке // Одесские новости. 1894. №2938. 26 апр. (8 мая). С. 3.

⁹³ *Новости Юга*. Єлисаветград, 28 марта. О фальсификации продуктов и молочной фермы // Одесские новости. 1894. № 2913. Ср. 30 марта (11 апр.). С. 3; *Одесские новости*. 1894. № 2940. Чтв. 28 апр. (10 мая). С.3.

⁹⁴ *Новости Юга*. Єлисаветград, 10 янв. О наших банкротях и банкротствах // Одесские новости. 1894. №2840. 12 (24) янв. С. 4; *Новости Юга*. Єлисаветград, 10 янв. О наших банкротях и банкротствах // Одесские новости. 1894. № 2840. 12 (24) янв. С. 4; *Новости Юга*. Єлисаветград. 25 янв. Статистика почтово-телеграфной конторы // Одесские новости. 1894. № 2855. 27 янв. (8 февр.). С. 4.

інформативності тематики дослідження у доступних нам джерелах. Широко застосовувався *описовий метод*.

Застосування проблемно-хронологічного методу дозволило окреслити основні складові проблеми, дослідити їх у хронологічному вимірі. *Проблемний метод* використовувався при визначенні структурної побудови дослідження. Методи систематизації та логічного аналізу використовувалися для викладу матеріалу у чіткій послідовності та зведення його в єдину логічну схему. Одночасно з фундаментальними методами дослідження в роботі використано джерелознавчий та архівознавчий підходи та методи аналізу джерельної бази. У результаті чого ми узагальнили опрацьований матеріал та зробили висновки щодо стану розробки досліджуваної теми.

Аналіз історичних документів, а саме періодичних видань міста Одеси – газет «Одесские новости» і «Одесский вестник» показав, що основними темами висвітлення кореспондентами життя, подій, процесів міста, діяльності Єлисаветградських міських думи та управи були наступні: діяльність міського голови Єлисаветграда О. М. Пашутіна; засідання Єлисаветградських міської думи та управи, детальний і емоційний розгляд засідань думи та управи при розгляді тих чи інших питань; життя та проблеми багаточисельної єврейської громади Єлисаветграда, її активну діяльність в роботі органів міського самоуправління; реакція та дії думи на антиєврейські прояви та погроми, самовіддану діяльність рабина Єлисаветграда І. Тьомкіна; стан погоди та навколишнього середовища – температура повітря, повені на р. Інгул, які надзвичайно сильно впливали на життєдіяльність міста, його мешканців; відносини між гласними Єлисаветградської думи та членами управи, які впливали на роботу цих органів міського самоврядування; питання благоустрою міста; розвиток освіти, яким опікувалися міська дума та управа Єлисаветграда; розвиток транспорту, електрифікація міста; робота Єлисаветградського міського банку та інших фінансових установ міста; розвиток торгівлі та промисловості в

місті, постанови та дії думи та управи щодо них; активний огляд бурхливої та різноманітної театральної діяльності в м. Єлисаветград.

Слід зазначити, що всі повідомлення з Єлисаветграда мали виключно емоційний характер, вказували також на надзвичайно емоційну, навіть «гарячкову» вдачу місцевих громадських діячів та різних представників населення міста, їхню небайдужість до питань, проблем життя рідного міста.

Щоб відобразити явище в розвитку, нами застосовано *хронологічний метод*, який дозволив розглянути явища та події в хронологічній послідовності, а також, у русі та змінах.

Історико-генетичний метод дозволив подати точну історію явища, що вивчається. Його застосування дало можливість охарактеризувати діяльність в різних напрямках органів самоуправління міста Єлисаветграда в зазначений період. *Історико-типологічний метод* своєю метою ставить упорядкування об'єктів у певні типи на підставі властивих їм істотних ознак, що дає змогу визначити критерії типологізації, пов'язані з головною темою праці. За допомогою історико-типологічного методу в дослідженні виділено основні аспекти діяльності органів міського самоуправління Єлисаветграду.

Застосування *джерелознавчих методів* дослідження, таких як методи пошуку, наукової критики і типологічно-видової класифікації джерел, сприяло відтворенню реальних фактів досліджуваного періоду і дозволило врахувати й оптимально використати науковий доробок імперського періоду, радянських і сучасних істориків з питань діяльності Єлисаветградських міських думи та управи в досліджуваній період.

Зазначені підходи, принципи та методи наукового пізнання дозволяють опанувати наявну літературу з проблеми, вивчити джерела, систематизувати й узагальнити отриману інформацію, найбільш адекватно відобразити процеси історичної сутності, що дає можливість уникнути під час дослідження суб'єктивних оцінок, залишитися на об'єктивно-науковій точці зору та забезпечує наукову достовірність результатів дослідження.

Отже, використання сукупності загальнонаукових, спеціально-

історичних, джерелознавчих та міждисциплінарних методів створило можливості для досягнення поставленої мети. Застосовані теоретико-методологічні принципи та використані методи дали змогу провести дослідження неупереджено, системно і комплексно, висвітлити визначені аспекти проблеми у взаємозв'язку з процесами та подіями, що відбувалися на українських землях в досліджуваний період. У цілому комплексне застосування вказаних методів наукового дослідження дало можливість розкрити діяльність Єлисаветградських міських думи та управи в 1871–1917 рр.

РОЗДІЛ 2

ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТОК ЄЛИСАВЕТГРАДСЬКОЇ МІСЬКОЇ ДУМИ ТА УПРАВИ

2.1. Міські голови Єлисаветграда (1871–1917 рр.): статус, повноваження, діяльність

Міське положення, затверджене імператором 16 червня 1870 року, знаменувало собою початок якісно нового етапу в історії міського самоуправління більшості міст Російської імперії, включаючи і міста південноукраїнські. Чи не всі дослідники, які згадують це Положення, в першу чергу звертають увагу на те, що воно ліквідувало принцип становості в міському громадському управлінні. Адже відтепер право голосу мали російськороддані чоловіки, що досягли 25-річного віку, не мали недоїмок по міських зборах, володіли у місті нерухомістю, або ж утримували торговий чи промисловий заклад, або ж мешкали в місті не менше двох років і сплачували на його користь збір з купецького, промислового чи прикажчицького свідоцтв, або ж з білетів на утримання промислових закладів. Таким чином, основним критерієм для одержання виборчого права ставала наявність власності, а не станова належність. Установами міського громадського управління визначалися міські виборчі зібрання, міські думи та управи. Передбачалося, що для розгляду справ про незаконність рішень органів міського самоврядування, а також для обговорення деяких складених міськими думами обов'язкових для мешканців постанов, у кожній губернії створюється губернське з міських справ присутствіє, очолюване губернатором⁹⁵.

Історія міського самоуправління Єлисаветграда, подекуди, складається із головування меценатів, благодійників, господарів, які були міськими

---

⁹⁵ *Константинова В. М.* Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861–1904 роки). Запоріжжя: АА Тандем, 2010. С. 174.

головами в різні періоди (Див. Додаток Б). Одним із головних діячів останніх десятиліть XIX – початку XX ст. став Олександр Миколайович Пашутін.

Реформи, контрреформи, подальші зрушення в соціально-економічному житті Російської імперії прямо впливали й на події, процеси в Єлисаветграді. Всі зусилля Єлисаветградського міського самоуправління в травні було присвячено повному переходу діяльності міста за Новим Міським Положенням 1892 р. Так, засідання Єлисаветградської міської думи 16 травня 1894 р. було присвячено виборам міського голови та членів управи за новим Міським Положенням та визначенням розмірів платні. Зборами міської думи було ухвалено асигнувати: міському голові 4 тис. руб. на рік, членам управи – по 1500 руб. і секретареві думи 300 руб., поклавши цей обов'язок на секретаря управи. В Єлисаветграді на цьому засіданні міської думи, за результатами балотування міського голови, обраним виявився поважний лорд-мер Олександр Миколайович Пашутін. Його одностайне обрання було схвалено оплесками.

Так як постать О. М. Пашутіна була головною в житті міста упродовж багатьох років, то буде доречно познайомитися з його біографією. Шановний в Єлисаветграді О. М. Пашутін за 16-річне своє служіння місту здобув любов і довіру мешканців міста. Він народився 1849 р. в місті Єлисаветграді. Його батько довгий час був міським головою, і на громадській службі був зведений у потомствені почесні громадяни. Здобувши освіту в Одеському комерційному училищі О. М. Пашутін в 1871 р. був обраний гласним⁹⁶ міської думи. Таким чином, О. М. Пашутін служив місту 23 роки. Міський голова О. М. Пашутін здійснював також велику кількість справ, обіймав різні посади. У 1894 р. він був членом піклувальної ради при Єлисаветградській жіночій гімназії, почесним мировим суддею, гласним у повітових земських зборах, губернським земським гласним, членом піклувальної ради ремісничо-грамотного училища, почесним піклувальної чоловічої гімназії, членом

---

⁹⁶ *Гласний* – член зборів, що має право гласу, в Російській імперії. З 1785 р. гласними називали членів міських дум, а з часу введення в дію земських установ – і членів земських рад, повітових і губернських.

училищної ради. Діяльність міського голови Єлисаветграда не пройшла не поміченою. Від імператора Російської імперії О. М. Пашутін був нагороджений діамантовим першем, шістьма орденами і відзнаками і зведений в особисті дворяни. Будучи багатою, добре забезпеченою людиною та справжнім благодійником, під час перебування на посаді він плати не отримував, а жертвував її на користь міста. Величезні здобутки міського самоуправління в Єлисаветграді було здійснено завдяки його енергії. В Єлисаветграді, під час перебування О. М. Пашутівна на посаді міського голови, було споруджено водопровід, місто було приведено в зразковий порядок, влаштовано пристойне освітлення, вулиці були замощені, хоч і щебенем, але все-таки зручним для руху.

На цьому ж історичному засіданні 16 травня 1894 р. в члени Єлисаветградської міської управи були обрані: Ф. Ф. Шамотульський, К. К. Краузе, М. В. Корецький та С. С. Рутковський. Сталися і не заплановані події. Так, зі складу Єлисаветградського міського управління вибув М. М. Шполянський, який багато років був одним із найкорисніших співробітників міського голови О. М. Пашутіна. Мало того, але М. М. Шполянський навіть не був затверджений гласним думи. В міську думу з євреїв в гласні були затверджені: Я. Л. Коган і С. О. Гінзберг. Безперечно, місто Єлисаветград багато втратило від того, що у вирішенні важливих питань тверезе та розумне слово М. М. Шполянського мало замінитися промовистим мовчанням нових гласних. Усім в місті було очевидно, що після вибуття із міської думи Єлисаветграда, М. М. Шполянського, весь тягар, доведеться взяти на свої плечі міському голові О. М. Пашутіну. А відповідальність ця була не мала – управління великим містом Єлисаветградом⁹⁷.

У 1871–1877 рр. міська дума ухвалила, що управа складається з чотирьох осіб. У зв'язку з російсько-турецькою війною, яка зумовила

---

⁹⁷ Пашутин А. Н. Єлисаветград, 18 мая // Одесские новости. 1894. № 2960. Пятница. 20 мая (1 июня). С. 3.

економічну кризу другої половини 1870-х рр., дума 16 грудня 1877 р. постановила, що штат скорочується до трьох осіб. Окрім цього, удвічі зменшувалася і жалування (з 1200 руб. до 600 руб). Розподіл повноважень між управлінцями здійснював сам виконавчий орган. Початковий розподіл повноважень між членами управи нам не відомий, але з джерел дізнаємося, що в результаті грудневого скорочення 1877 р. обов'язки скарбника виконував міський голова С. К. Турчанов. Проте вже весною 1878 р. цими питаннями займався один із трьох членів управи – О. В. Бернов, отримуючи за це доплату. У середині 1880 р. рівень окладу був відновлений до передкризового розміру.

1888 року розпочалися роботи з побудови водогону, і наявний штат управи не справлявся з проблемами, які виникали. Тому думською постановою від 16 червня кількість її членів знову збільшили до чотирьох. Певні труднощі виникли при впровадженні нового міського положення зразка 1892 р., згідно з яким у такому місті, як Єлисаветград, управа мала нараховувати три особи. Тільки внаслідок звернення до міністра внутрішніх справ 27 жовтня 1894 р. Херсонський губернатор дозволив повернутися до чотириштатної системи. Така структура виконавчого органу зберігалася до лютого 1917 р. Упродовж досліджуваного періоду розмір жалування членів міського присутствія – міського голови й членів управи – зазнавав змін. Спочатку, з 1871 до 1877 рр., жалування члена міської управи становило 1200 руб. на рік. У зв'язку з кризою 1877–1878 рр. виплати були зменшені вдвічі. Постановою міської думи від 16 травня 1894 р. утримання зросло до 1500 руб., а з січня 1903 р. – платня нараховувалась вже в розмірі 1800 руб. за рік. За матеріалами звіту Єлисаветградської міської управи за 1905 р. міський голова отримував 4 тис. руб., його заступник (він же член управи) – 1800 руб., інші три члени управи разом – 5400 руб. Новообраний міський голова М. І. Іванов ініціював у 1906 р. збільшення собі та членам управи жалування. Відтоді очільник отримував 6 тис. руб., його заступник (він же член управи) – 2 тис. руб. і три члени управи разом – 6 тис. руб. На 1915 р.

міський голова Г. Й. Волохін отримував ті ж 6 тис. руб., а члени управи С. Ф. Шев'яков, М. С. Макаров, О. І. Добровольський – 2500 руб.⁹⁸.

Центральною у системі міської установчої та виконавчої влади була посада міського голови. Незалежно від того, яке діяло положення (1870 чи 1892 рр.), саме міський голова був визначальною силою, котра формувала основні принципи управління (демократичні чи авторитарні), реалізувала програму розвитку населеного пункту та ін. Єлисаветградом упродовж 1871–1917 рр. керували чотири міські голови: С. К. Турчанов (1871–1878), О. М. Пашутін (1878–1905), М. І. Іванов (1906–1911) та Г. Й. Волохін (1911–1917).

Першим міським головою за новим положенням 1870 р. було обрано Самуїла Костянтиновича Турчанова (він обіймав посаду з 1866 р.). Як і його попередники, належав до купецького стану. На момент повторного обрання 1871 р. йому виповнилося 40 років. Про освітній рівень відомості відсутні. Час його головування – це період формування основних правил діяльності органів міського самоврядування (розробка інструкцій 1871, 1872, 1876 рр.). Перехід на нові принципи функціонування міського самоврядування супроводжувався скандалами щодо можливих зловживань членів управи (наприклад, М. П. Журавського), неефективності чинної місцевої фінансової системи. У стосунках з депутатами С. К. Турчанов не допускав авторитарних методів і намагався враховувати їхні позиції. Упродовж 1871, 1875, 1880 рр. обирався гласним у думу. Весною 1878 р. через особисті фінансові проблеми пішов з посади, хоча й надалі (до смерті 21 травня 1884 р.) продовжував працювати депутатом міської думи.

12 травня 1878 р. гласні обрали нового голову – 31-річного Олександра Миколайовича Пашутіна. Наступник С. К. Турчанова походив із родини

---

⁹⁸ *Держархів Кіровоградської обл.*, ф. 78, оп. 1, спр. 595. Циркуляр Херсонського губернатора по вопросу разработки плана вывоза имущества государственных и имущественных учреждений на случай эвакуации по военным обстоятельствам; опись дел канцелярии Городской управы, подлежащих вывозу на случай эвакуации; список городских служащих по выбору и найму и других, 4 сентября – 28 октября 1915 г. Арк. 37.

купця 1-ї гільдії Миколи Пашутіна, який двічі (у 1850-х та 1860-х рр.) обіймав цю посаду, проте з повноваженнями, котрі відповідали катерининському міському положенню 1785 р. З 1871 до 1902 р. О. М. Пашутін багаторазово переобирався гласним, а з 1878 до 1902 р. абсолютною більшістю голосів обирався міським головою. І це, незважаючи на помітне оновлення думського штату упродовж 27 років. Невдале особисте життя стало однією з причин особливої сконцентрованості на громадській, публічній діяльності. У елісаветградській пресі 1880-х рр. знаходимо позитивну характеристику міського голови: «особа ще молода, освічена, віддана справі й інтересам міста». У збірнику віршів за 1887 р. «Коварство, смерть и позоры» також віднаходимо схвальну оцінку особистості елісаветградського мера: «Пашутин – это голова Наш городской. Душой высокий Он всем известен, для добра Он безкорыстным в мир родился». До позитивних рис О. М. Пашутіна як керівника можна віднести вміння організувати навколо себе осіб різного віросповідання (М. М. Шполянський – єврей, П. І. Кесслер – лютеранин та ін.) в інтересах міста. Про цю рису міського голови у своєму листі елісаветградський міський рабин В. І. Тьомкін писав таким чином: «[...] як чесний і справедливий громадський діяч [...]». У стосунках з депутатами уникав диктаторських методів. У своєму листі від 18 листопада 1899 р. єврейському діячеві Й. А. Штейну О. М. Пашутін писав: «Я й досі не вважаю, що маю право забороняти гласним на засіданнях міської думи порушувати різноманітні факти, які мають зв'язок з суспільними питаннями, залишаючи за останніми (гласними) відповідальність за достовірність [...] фактів». За його багаторічного керівництва м. Єлісаветград якісно оновилося: було побудовано водопровід, містом почав курсувати електричний трамвай тощо⁹⁹.

---

⁹⁹ Крижанівський В. М. До проблеми вивчення особового складу присутствія Єлісаветградської міської управи (вересень 1871 – лютий 1917 рр.) // Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира

Наступником О. М. Пашутіна став міський присяжний повірений М. І. Іванов, якого у 1902 р. вперше було обрано депутатом. Він мав вплив серед гласних, оскільки 1904 р. обраний до комісії, яка повинна була працювати над удосконаленням Міського положення 1892 р. На момент обрання, у жовтні 1906 р. (з листопада 1905 р. до осені 1906 р. виконував обов'язки міського голови член управи С. С. Рутковський), М. І. Іванову виповнилося 52 роки. Він був одним із яскравих і нестримних за характером та діями міських голів Єлисаветграда. За становою належністю – дворянин. До 1874 р. був кандидатом на військово-судові посади при Одеському військово-окружному суді. Цього ж року переїхав до Єлисаветграда й працював присяжним повіреним. Паралельно з 1892 до 1910 рр. викладав військово-кримінальне законодавство в Єлисаветградському кавалерійському училищі. За своїми політичними переконаннями був вкрай правим. Його військове минуле вплинуло на стиль керівництва. Якщо два попередні міські голови намагалися прислухатися до позиції депутатів, то М. І. Іванов керував авторитарно, що виявилось в деспотичному поводженні зі службовцями управи (наприклад, міським архітектором), в ігноруванні ролі міської думи як одного із центрів управління. Наприклад, 1908 р. він поїхав до Москви домовлятися про реконструкцію електростанції, не повідомивши про це гласних. Така позиція викликала відкрите незадоволення деяких з них (наприклад, П. К. Тобілевича). Недемократичні методи управління, неефективна боротьба з епідемією холери в 1907–1910 рр. призвели до того, що в місцевій пресі діяльність мера висвітлювалася не з найкращого боку, хоча загальний курс розвитку міста за його каденції не був змінений і надалі працювали ще пашутінські члени управи (за винятком М. І. Макєєва, який пішов з посади 1909 р. за власним бажанням)¹⁰⁰.

У січні 1911 р. міським головою було обрано Г. Й. Волохіна. Сім'я купців Волохіних була заможною і жила з прибутків з орендованих

Винниченка]: зб. наук. пр. Сер.: Історичні науки. Кіровоград: РВВ КДПУ, 2014. Вип. 19. С.35.

¹⁰⁰ Крижанівський В. М. Вказ. пр. С. 36.

сільськогосподарських земель. Батько, Й. А. Волохін, спадковий почесний громадянин, систематично обирався міським депутатом у 1870–1880-х рр. Один із його синів, Г. Й. Волохін, здобув освіту в Єлисаветградському земському реальному училищі, після чого безуспішно намагався вступити до Київського університету. Починаючи з 1898 р., постійно разом з братами Василем та Олександром обирався в міську думу. Окрім цього, О. Й. Волохін 1906 р. був обраний від правих сил (націоналістів) у Державну думу, а в січні 1910 р. – членом Єлисаветградської міської управи. За матеріалами Херсонського губернського жандармського управління, Г. Й. Волохін був прихильником партії кадетів. Серед новообраних членів міської думи 1910 р. сильні позиції мав присяжний повірений М. М. Плотніков (також кадет), тому його обирають головою в установчому органі. Проте Херсонський губернатор через «неблагонадійність» М. М. Плотнікова вибір не підтримав. Цього разу головою обрано то Г. Й. Волохіна. Вірогідно, якби не розуміння гласними безперспективності вибору М. М. Плотнікова на посаду голови, Г. Й. Волохіна не обрали б наступником М. І. Іванова. На новій посаді останній не встиг себе проявити, оскільки розпочалася Перша світова війна, яка безпосередні господарські питання відсунула на другий план.

Упродовж майже півстолітнього періоду функціонування міської управи (з листопада 1871 до лютого 1917 рр.) у ній працювало 29 осіб. З цього кола ідентифіковано стану належність – 23. Шестеро осіб були особистими чи спадковими дворянами або особами, що прагнули підтвердити своє дворянське походження (наприклад, С. С. Рутковський). Усі інші – із родин міщан (8) та купців (7 осіб), селян (1 особа). Переважну більшість членів міської управи складали православні, проте були представники й інших конфесій: єврей М. М. Шполянський, лютеранин П. І. Кесслер. З членів управи дворянського походження дві особи мали домашню освіту (А. К. Дунін-Жуховський та О. І. Добровольський), троє – середню (С. С. Рутковський закінчив Київську 2-гу гімназію, О. В. Бернов – Тверську губернську гімназію, М. С. Близнюк – Київське піхотне юнкерське

училище) і дві особи – вищу: С. М. Гангеблов навчався в Ризькому політехнічному інституті й отримав диплом інженера-технолога. Місце навчання лікаря В. Г. Красинського не встановлено. З купців і міщан сім осіб мали середню та вищу освіту: С. Г. Шев'яков закінчив Московський університет, відділення природничих наук, М. І. Макєєв – Московський університет, юридичний факультет; М. В. Корецький – Московське імператорське технологічне училище; Г. І. Пихов та М. М. Азмін – Єлисаветградське повітове училище. З'ясовано, що чотири особи здобули домашню освіту. Усі інші, очевидно, здобули домашню та середню освіту. На посади в управу особи вибиралися на два та чотири роки. Деякі з них відмовлялися від займаних посад через зайнятість, хворобу; інші, навпаки, багаторазово переобиралися. Загалом, упродовж з 1871 до лютого 1917 р. семеро осіб пропрацювали до 1-го року; восьмеро – до 2-х років; п'ятеро – від 3 до 5 років; стільки ж – від 5 до 10 років; троє управлінців – від 10 до 20 років та одна особа (М. С. Макаров з 14 червня 1896 – до вересня 1917 р.) понад 20 років¹⁰¹.

Таким чином, управлінську еліту міста Єлисаветграда впродовж півстолітнього періоду, ураховуючи особливості соціально-економічного розвитку урбанізаційного центру, становили купці, міщани та дворяни.

Отже, міські голови Єлисаветграда в період 1871–1917 р. – С. К. Турчанов (1871–1878), О. М. Пашутін (1878–1905), М. І. Іванов (1906–1911) та Г. Й. Волохін (1911–1917) зробили величезний внесок у розвиток, розбудову міста Єлисаветград в цей період.

2.2. Структура та особовий склад міської думи та управи

м. Єлисаветград

Проведення реформ у другій половині XIX ст. спричинило зростання ролі міст як центрів економічного, суспільно-політичного й культурного

¹⁰¹ Крижанівський В. М. Вказ. пр. С. 36.

життя Російської імперії, змінило соціальну структуру населення міст. На Півдні України, після реформи 1870 р., нараховувалося 45 міст, із яких до першої групи входили міста із повним самоврядуванням (міська дума і управа), серед них був і Єлисаветград¹⁰². Утворена 1871 р. Міська управа згідно з міським положенням від 17 червня 1870 р., здійснювала управлінські функції в місті. Вона втілювала в життя укази і розпорядження уряду та постанови міської думи з адміністративних, організаційних і господарських питань, здійснювала податкову політику, опікувалася благоустроєм і медико-санітарним обслуговуванням міста, навчальними закладами та установами культури (див. Додаток В).

На початку ХХ ст. Міська управа збільшується, а її структура ускладнюється. До неї входили секретарський, кредитний, бухгалтерський (під керівництвом товариша голови), будівельний, навчальний, лікарняно-санітарний та інші відділи під керівництвом членів управи. Діловодство зосереджувалося в канцелярії. Справи в Міській управі через її громіздку систему, надмірну бюрократизацію тощо вирішувалися повільно¹⁰³.

До 1912 р. міська управа м. Єлисаветграда складалася з восьми столів.

I стіл – Розпорядчий, мав три відділення. Розпорядче, у віданні якого перебувала земля, рухоме й нерухоме майно, що перебувало в розпорядженні міста, розкладкова присутність із розподілу та збору податків, проведення свят і ювілеїв, контроль над органами громадського управління. Будівельне відділення, відало спорудженням водопроводу, трамвая, електростанції, технічним наглядом за будівництвом, благоустроєм міста. У віданні торгового відділення перебували торгово-промислові підприємства, торгові будинки, товариства, акціонерні товариства.

---

¹⁰² Черемісін О. В. Міське самоврядування на Півдні України в 1785–1917 рр. Херсон: «Олді-плюс», 2017. С. 148.

¹⁰³ Лазанська Т. І. Міська управа // Енциклопедія історії України / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Ін-т історії України. Київ: Вид-во «Наук. думка», 2009. Т. 6: Ла–Мі. URL : http://www.history.org.ua/?termin=Miska_uprava (дата звернення: 10.01. 2024).

II стіл – Орендний, відав орендою міських торговельних місць і приміщень, місць під торговельними і промисловими підприємствами, приватних господарських будівель.

III стіл – Окладний і квартирного забезпечення військ, відав розкладкою і стягненням квартирного податку, розміщенням і утриманням військ, поліцейською і пожежною командами міста.

IV стіл – Бухгалтерський, відав фінансовою діяльністю всіх установ громадського управління, контролював надходження міських доходів і витрачання міських грошових сум. У IV столі було зосереджено діловодство, рахівництво та звітність (за дохідними та видатковими кошторисами) інших столів міської управи¹⁰⁴.

V стіл – Військовий, відав обліком мобілізації призовників на військову службу.

VI стіл – Довідковий, відав регулюванням довідкових цін на продовольчі товари, будівельні матеріали та паливо.

VII стіл – Училищний і санітарно-медичний, відав утриманням початкових училищ, церковно-парафіяльних шкіл, гімназій, лікарень, амбулаторій, заходами по боротьбі з інфекційними захворюваннями, з ветеринарії, санітарним наглядом за міськими та приватними установами і підприємствами.

VIII стіл, відав лікарнями та утриманням установ громадського піклування.

1912 р., у зв'язку зі значним розширенням функцій міського громадського управління, відбулася реорганізація столів і до кінця цього року структура міської управи змінилася.

I стіл – Розпорядчий, зберіг функції розпорядчого відділення 1-го столу (до реорганізації).

---

¹⁰⁴ *Держархів Кіровоградської обл.*, ф. 78, інвентарний опис 1, спр. 360. *Распорядительный стол 1882–1919 гг.* Арк. 1.

II стіл – Будівельний, утворився з будівельного відділення I-го столу і зберіг усі функції відділення з ширшим масштабом діяльності.

III стіл – Медико-санітарний і громадського піклування. До цього столу перейшли функції VII столу із санітарії та медичної частини, доповнені функцією з відання – установами громадського піклування.

IV стіл – Народної освіти. До цього столу перейшли функції VII столу по утриманню училищ і шкіл та контролю за їхньою адміністративно-господарською діяльністю.

V стіл – Військовий, після реорганізації функції не змінилися. Додалася функція з реєстрації купецтва (переведена з торгового відділення I столу)¹⁰⁵.

VI стіл – квартирного забезпечення військ і поліцейсько-пожежних справ. Виконував функції III столу (до реорганізації) крім функцій окладного відділення.

VII стіл або відділ загальної бухгалтерії, виконував функції IV столу.

VIII стіл – Орендний. Виконував усі функції та діловодство II столу.

IX стіл – Окладний, утворився після реорганізації, прийняв функції окладного відділення III столу.

X стіл – Думський. Займався проведенням виборів до Державної Думи і гласних до міської думи, виборами на різні посади з міського управління та розподілом обов'язків між особовим складом Міської управи.

XI стіл – Міської статистики, утворений після реорганізації 1912 року.

XII стіл – утворився після реорганізації, об'єднував фінансову діяльність відділів електроосвітлення, торговельних підприємств і відділ із піклування про сім'ї призваних на війну солдатів. Після лютневих подій 1917 р. склад Міської управи поповнився за рахунок вихідців із меншовицьких та есерівських партій.

З метою детального висвітлення структурних особливостей та особового складу Єлисаветградських міських думи та управи доцільно

¹⁰⁵ Держархів Кіровоградської обл., ф. 78, інвентарний опис 1, спр. 360. Распорядительный стол 1882 – 1919 гг. Арк. 2.

зосередитися на думі та управі, котрі діяли після введення в дію Міського положення 1892 року.

Періодична преса Одеси у питаннях висвітлення громадського та економічного життя м. Єлисаветграда зберігала суб'єктивність, залишаючись емоційною та часто рясніла постійними порівняннями. Серед постійних тем публікацій були: базарна та ярмаркова торгівлі, місцеві скандали та правопорушення і вибори.

Велике значення для громадського життя Єлисаветграда мали вибори гласних в міську думу за новим Міським положенням 1892 р. Як зазначається в одній із публікацій «Одесских новостей», спочатку в місті їх планували провести 20 січня 1894 р. Автор публікації зазначав, що вибори в Єлисаветградську міську думу мали важливе суспільне значення: «Згідно зі статтями нового Міського положення наносився смертельний удар згуртованому царству чорної сотні і давався шанс обратися елементу більш корисному та симпатичному, увійти до складу оновлених дум. Якщо важка лапа наших «Кіт Кітичів» не тяжітиме над міським господарством, можна було й сподіватися, що воно могло впорядкуватися. А це мало бути на першому плані, але у справі виборів найважливіше прагнення самого товариства поставити на чолі міської думи осіб справді гідних довіри. Тому й бажано було б, щоб виборці обдуманно кидали свою вирішальну кулю, залишивши осторонь особисту ворожість або, навпаки, кумівство»¹⁰⁶.

Періодичні видання Одеси зазначали, що незважаючи на очікуваність виборів в міську думу громадське життя Єлисаветграда в першій декаді січня перебувало у тиші. Все було спокійно, принаймні зовні¹⁰⁷.

Пожвавлення у громадському житті міста викликало офіційне оголошення Єлисаветградської міської управи, від 15 січня. У ньому говорилося, що вибори гласних за новим Міським положенням відбудуться

¹⁰⁶ *Новости Юга* (От наших корреспондентов). Єлисаветград, 4 янв. Новости дня // Одесские новости. 1894. № 2835. Четверг. 6 (18) января. С. 4.

¹⁰⁷ *Новости Юга* (От наших корреспондентов). Єлисаветград, 13 января. Погода. – Затишье // Одесские новости. 1894. № 2843. Суббота. 15 (27) января. С.4.

29 січня. Задовго до офіційного повідомлення цю подію обговорювали в пресі: так, у періодиці про неї було написано ще за два тижні до офіційного повідомлення¹⁰⁸.

Лебедина пісня діяльності старих елисаветградських діячів, яких останніми було обрано при попередньому Міському положенні 1870 р. і котрі працювали ще за старими правилами, настала наприкінці січня 1894 р. На 26 і 27 січня було призначено останні думські засідання при старому складі гласних Єлисаветградської міської думи¹⁰⁹.

Одеські періодичні видання продовжували детально та прискіпливо описувати всі події та процеси, що відбувалися в Єлисаветградському міському самоуправлінні. Так було повідомлено, що в Єлисаветграді 29 січня 1894 р. у міській управі відбувалися вибори гласних в міську думу за новим Міським положенням 1892 р., результат яких мали повідомити в пресі наступного дня. Дуже влучно було описано атмосферу та настрої у місті перед виборами. Підкреслено, що непорушно і спокійно протік в Єлисаветграді передвиборний час, непомітно було звичайного пожвавлення, агітації. Мешканцям ніби ніякого діла не було до того, що відбувалося, вони були абсолютно байдужі, хто в наступні чотири роки мав представляти громадські інтереси в Єлисаветграді. У якому складі мала бути нова дума мало показати недалеко майбутнє, але в місті побоювалися, що згуртована сила «чорної сотні», яка так довго накладала свою брудну лапу на міські справи, могла відсунути на задній план симпатичний елемент наших гласних – інтелігентів, зусиллями яких останнім часом було зроблено чимало на користь міста¹¹⁰.

¹⁰⁸ *Новости Юга* (От наших корреспондентов). Елисаветград, 16 января. Текущие новости // Одесские новости. 1894. № 2846. Вторник. 18 (30) января. С. 4.

¹⁰⁹ *Новости Юга* (От наших корреспондентов). Елисаветград, 23 января. Думские заседания // Одесские новости. 1894. № 2854. Среда. 26 января. (7 февраля). С. 4.

¹¹⁰ *Новости Юга* (От наших корреспондентов). Елисаветград, 29 января. К выборам городских гласных // Одесские новости. 1894. № 2859. Понедельник. 31 января (12 февраля). С. 3.

Вибори гласних за новим Міським положенням 1892 р., відбулися 29 січня 1894 р. Почалися вони об 11 год. ранку і закінчилися о 12 год. ночі. Наведемо список осіб, які потрапили до складу нової думи: 1) О. М. Пашутін – 79 виборчих куль, 3 невиборчі кулі; 2) Корецький – 73; 3) Лелюк – 71; 11; 4) Цицерошин – 68; 14; 5) І. Макєєв – 63; 19; 6) Краузі – 55; 27; 7) Близнин – 63; 19; 8) Азмін – 56; 26; 9) Зайченко – 58; 24; 10) Рутковський – 63; 19; 11) Асотський – 58; 24; 12) Белкін – 53; 29; 13) Л. Іванов – 57; 15; 14) Шамотульський – 62; 20; 15) Писецький – 42; 40; 16) Керигінський – 52; 30; 17) Деріченко – 46; 36; 18) Яцевич – 46; 36; 19) А. Макєєв – 53; 29; 20) Шев'яков – 47; 35; 21) Поляков – 44; 28; 22) Кожем'якін – 45; 37; 23) Гуньким – 42; 40. Таким чином, бракувало одного гласного, тому що в Єлисаветграді мало бути 24 гласних. Власне, склад анітрохи не змінився: все це були наші старі знайомі, за винятком лише п'яти осіб, з яких, припускали, четверо мали відмовитися від почесного звання гласного. Вибори в Єлисаветграді відбулися тихо, навіть непомітно¹¹¹.

Ось думка одного сучасника щодо нового складу міської думи Єлисаветграда: «Фізіономія нового складу думи майже не змінилася. Як завжди і цього разу здобула гору чорна сотня лабазників, яка обрала з 23 гласних, 14 купців, 4 міщан, двох інженерів, двох лікарів, одного вчителя, одного дворянина та одного чиновника у відставці. Склад цей не можна сказати, щоб був особливо втішний, якщо взяти до уваги горезвісну куркульську солідарність у вирішенні таких питань, які дуже мало спільного мають з прилавком і аршином. Єлисаветградську думу могли б скласти більш інтелігентні сили, яких у наявності було цілком достатньо. Саме це й переслідувало нове Міське положення 1892 р. А в Єлисаветграді вийшло навпаки: втім, через те, що склад гласних неповний, та до того ж деякі з обраних відмовлялися від звання гласного з різних причин мабуть, вибори могли бути скасовані і знову призначені. В Єлисаветграді сподівалися, що

¹¹¹ *Новости Юга* (От наших корреспондентов). Єлисаветград, 30 января. Городские выборы // *Одесские новости*. 1894. № 2860. Вторник. 1 (13) февраля. С. 4.

можливо наступні вибори в міську думу могли дати більш втішні результати¹¹².

Тема додаткових виборів теж не сходила зі шпальтів друкованих видань. Повідомлялося, що додаткові вибори гласних міської думи Єлисаветграда мали відбутися до 10 лютого. В цей час відмовилися з різних причин від посади гласних думи п'ятеро осіб. Усього мали бути піддані балотуванню шестеро осіб, оскільки одного було недообрано на виборах 29 січня¹¹³.

Зазвичай, не стояло осторонь виборів до нової думи і духовенство. Депутатом від духовного відомства у Єлисаветградську міську думу було призначено на початку березня настоятеля Єлисаветградського собору прот. Єленовського¹¹⁴. Згідно законів та інструкцій Російській імперії, гласних нової Єлисаветградської думи було затверджено начальником Херсонської губернії в першій декаді квітня 1894 р. Їх список було своєчасно опубліковано в пресі¹¹⁵. Через деякий час 2 червня 1894 р. новий склад управи на чолі з О. М. Пашутіним прийняв присягу. Вже на 9, 10 та 11 червня 1894 р. було призначено думські засідання нового складу гласних Єлисаветградської міської думи¹¹⁶.

Таким чином, ми бачимо, наскільки напруженими та перспективними були вибори для жителів м. Єлисаветграда та всіх учасників виборчого процесу, міського самоуправління в 1894 р.

На початку ХХ ст. Єлисаветградське міське самоуправління не втратило своєї самобутності та бажання вирішувати всі проблеми міського життя Єлисаветграда. Як приклад, наведемо склад міської управи міста

¹¹² *Новости Юга* (От наших корреспондентов). Єлисаветград, 1 февр. О новом составе думы // Одесские новости. 1894. № 2862. Пятница. 4 (16) февраля. С. 3.

¹¹³ *Новости Юга* (От наших корреспондентов). Єлисаветград, 5 февр. Новости дня // Одесские новости. 1894. № 2865. Понедельник. 7 (19) февраля. С. 3.

¹¹⁴ *Новости Юга* (От наших корреспондентов). Єлисаветград // Одесские новости. 1894. № 2891. Вторник. 9 (20) марта. С. 3.

¹¹⁵ *Новости Юга* (От наших корреспондентов). Єлисаветград, 13 апреля // Одесские новости. 1894. № 2929. Пятница. 15 (27) апреля. С. 3.

¹¹⁶ *Новости Юга* (От наших корреспондентов). Єлисаветград, 6 июня // Одесские новости. 1894. № 2976. Среда. 8 (20) июня. С. 3.

Єлисаветграда в 1901 р., що належали до відомства внутрішніх справ Російської імперії. До Єлисаветградської міської управи входили – міський голова, потомствений почесний громадянин О. М. Пашутін, членами управи були: заступник міського голови, купець Сава Саввич Рутковський, дворянин Антон Казимирович Дунін-Куковський та купець Матвій Семенович Макаров¹¹⁷.

Дані про наступні склади Єлисаветградських міських думи та управи варто надати для розуміння та унаочнення географії розселення та охоплення гласними міських кварталів із адресами членів міської управи та гласних міської думи. Міську управу в 1910 р. очолював міський голова М. І. Іванов (Безпоповська вулиця). Членами управи були: заступаючий місце міського голови – С. С. Рутковський (Успенська), П. П. Кесслер (Московська), М. С. Макаров (Преображенська), М. І. Макеев (Петровська), секретар управи Н. В. Федоров (Н. Донська).

Наведемо прізвища гласних Єлисаветградської міської думи на 1910 рік: М. І. Іванов (Безпоповська), С. С. Рутковський (Успенська), М. С. Макаров (Преображенська), М. І. Макеев (Петровская), М. М. Азмін (Преображенська), Є. Л. Беліченко (Нижнє-Донська), А. О. Волохін (Дворцова), М. Н. Воїнов (Преображенская), М. Ф. Гунькін (Покровська), Р. Є. Дериченко (Большая-Перспективная), С. А. Коломієць (Клінцовська), А. А. Коренко (Большая-Перспективна), А. Н. Макеев (Покровська), Я. В. Пісецький (Петровська), М. А. Пулевич (Александрівська), Ф. І. Рижиков (Двірцева), Ф. П. Сергеев (Двірцева), Н. Ф. Угринович (Інгульська), Ф. Ф. Шрейтель (Кріпосна), Г. Г. Фальц (Александрівська) і на правах гласних – представники: земства – Г. В. Вікторов (Н. Донська) і духовенства – священник Г. І. Сорокін (буд. Покровської церкви). Всі гласні

---

¹¹⁷ *Памятная книжка Херсонской губернии на 1901 год / Херсон. Губерн. Правл. Херсон: Тип. Херсон. Губерн. Правл., 1901. С. 158.*

жили у власних будинках, тільки у секретаря управи Н. В. Федорова та Г. В. Вікторова вказано адресу «Н. Донська»¹¹⁸.

Для висвітлення рівня фінансового забезпечення гласних складу Єлисаветградської міської думи в 1911–1913 рр., доцільно привести аналіз місця проживання в залежності від форми власності: серед них власний будинок, орендований, специфічне місце проживання. У власних будинках на відповідних вулицях Єлисаветграду проживали такі гласні: Михайло Миколайович Макеев – Іванівська, Федір Федорович Шевяков та Федір Іванович Рижиков – на Дворцовій, Матвій Степанович Близнюк – Інгульська, Федір Федорович Шрейтель – Кріпостна площа, Олександр Карлович Тарковський – Олександрівська, Олександр Миколайович Макеев – Покровська, Сергій Федорович Шевяков – Дворцова, Гаврило Іванович Пихов – Гоголівська, Савва Саввович Рутковський – ріг Успенської і Олександрівської, Петро Олександрович Фіросов – Московська, Микола Михайлович Плотніков та Зиновій Ксаверійович Шитковський – на Великій-Перспективній, Олександр Васильович Селіванов і Дмитро Степанович Горшков – на Московській, Іван Георгійович Дубровінський – Карабінерна. Інші гласні проживали на вулицях в названих будинках: Роман Єфимович Дериченко – В. Перспективна буд. Павловича, Микола Федорович Шевяков – Олександрівська буд. Шельтинга, Григорій Осипович Волохін – Дворцева буд. Бородкіна, Костянтин Іванович Шуйський – Іванівська буд. Шуйської, Іван Якович Пашутін – Успенська буд. Орди, Ромуальд Йосифович Венгловський – Костельна лікарня Червоного Хреста, Станіслав Станіславович Узловський – відділ Державного Банку, Іван Єрмолайович Потапов – Петровська буд. Шлафштейна, на правах гласного представника земства – Георгій Володимирович Вікторов – Нижнє-Донська буд. Ойфа.

Відомості про склад міської управи не повідомлялися за неотриманням таких, з огляду виборів нового складу управи в 1911 р.¹¹⁹.

---

¹¹⁸ *Памятная книжка* Херсонской губернии на 1910 год / Херсон. Губерн. Правл. Херсон: Тип. Херсон. Губерн. Правл., 1910. С. 84.

Міська дума Єлисаветграда в 1913 р. складалася з таких народних обранців – гласних: Григорій Йосипович Волохін (міський голова) – Дворцова, буд. Бородкіна, у власних будинках проживали: на Дворцовій вулиці – Микола Федорович Шевяков, Федір Федорович Шевяков, Сергій Федорович Шевяков та Федір Іванович Рижиков, Михайло Іпполітович Макеев – Іванівська, Ілля Опанасович Дербасов – В.-Пермська, Матвій Степанович Близнюк (що заступав місце міського голови) – Інгульська¹²⁰. Федір Федорович Шрейтель – Кріпосна площа, Олександр Карлович Тарковський – Олександрівська, Олександр Миколайович Макеев – Покровська, Гавриїл Іванович Пихов – Гоголівська, на Московській мешкали Петро Олександрович Фірсов, Олександр Васильович Селіванов, Дмитро Степанович Горшков¹²¹, на Великій-Перспективній проживали: Іван Якович Пашутін¹²², Микола Михайлович Плотніков, Зіновій Ксаверійович Шишковський, Олександр Антонович Коренко, Ізраїль Самуїлович Заславський, Іван Георгійович Дубровінський – Карабінерна. Інші гласні проживали в різних будинках: Роман Юхимович Дериченко – В.-Перспективна буд. Павловича, Антон Казимирович Дунін-Жуковський – Пашутинська буд. Микольського¹²³, Станіслав Станіславович Узловський – В.-Перспективна с. Музиканського, Іван Єрмолайович Потапов – Перспективна буд. Шлафштейна, Олександр Антонович Коренко, В.-Перспективна міський буд., приміщення міського 6-ти класного училища, Мойсей Давидович Ямпольський – ріг Н. Донської та Поліцейського провулка буд. Якубовського, депутат від духовного відомства прот. Гавриїл Соронін буд. Покровської церкви, голова повітової земської управи Сергій

---

¹¹⁹ *Памятная книжка Херсонской губернии на 1911 год* / Херсон. Губерн. Правл.; под ред. Советника губерн. Правл. А. А. Золотарева. Херсон: Тип. Херсон. Губерн. Правл., 1911. С. 160–162; *Памятная книжка Херсонской губернии на 1912 год* / Херсон. Губерн. Правл. Херсон: Тип. Херсон. Губерн. Правл., 1912. С. 159–160.

¹²⁰ *Памятная книжка Херсонской губернии на 1913 год* / Херсон. губерн. стат. ком. Херсон: Губерн тип., 1913. С. 348.

¹²¹ *Памятная книжка Херсонской губернии на 1913 год...* С. 349.

¹²² *Памятная книжка Херсонской губернии на 1913 год ...* С. 348.

¹²³ *Памятная книжка Херсонской губернии на 1913 год...* С. 348.

Тимофійович Варун-Секрет – Дворцова, буд. спадкоємця Волохіна, готель Коваленка.

Наведемо склад міської управи Єлисаветграда за 1913 р. Міський голова – Григорій Йосипович Волохін, заступник міського голови Матвій Степанович Близнюк – Інгульська, члени Управи; Матвій Семенович Макаров – Преображенська, Гавриїл Іванович Пихов – Гоголівська, Олександр Іванович Добровольський¹²⁴ – Вокзальна, всі перераховані вище члени управи проживали у власних будинках, секретар Василь Архипович Листопадов – Покровський пров. буд. Бузько, помічник секретаря Тадеуш Іванович Шуляковський – ріг Архангельської та Петровської буд. Снохіної, завідувач статистично-оціночного відділу Савелій Михайлович Лапін – Перспективна, буд. братів Заславських. Міський архітектор – Людвіг Олександрович Любельський – Водостічний пров., буд. Музики¹²⁵.

Склад гласних та членів міської управи 1914 р., який мав пережити лихоліття, трагедію Першої світової війни, злети та падіння революцій. В адресах гласних, які жили у власних будинках – записи відсутні, а назви різних будинків вказано. Гласні думи: Григорій Осипович Волохін (міський голова) – Дворцова, Роман Єфимович Дериченко – Велика-Перспективна, буд. Павловича, Микола Федорович Шевяков – Дворцова, Михайло Іпполітович Макеев – Іванівська, Федір Федорович Шевяков – Дворцова, Іван Якович Пашутін – Б.-Перспективна, Антон Казимірович Дунін-Жуковський – Пашутінська, буд. Нікольського, Ілля Афанасійович Дербасов – Велика-Пермська, Матвій Степанович Близнюк (заступаючий місце міського голови) – Інгульська, Федір Федорович Шрейтель – Кріпосна площа, Олександр Карлович С. Тарковський¹²⁶ – Александрівська, Олександр Миколайович Макеев – Покровська, Станіслав Станиславович Узловський – В.-Перспективна, буд. Музиканського, Сергій Федорович

¹²⁴ *Памятная книжка Херсонской губернии на 1913 год...* С. 349.

¹²⁵ *Памятная книжка Херсонской губернии на 1913 год...* С. 350.

¹²⁶ *Памятная книжка Херсонской губернии на 1914 год / Херсон. губерн. стат. ком.* Херсон: Губерн. тип., 1914. С. 319.

Шевяков – Дворцова, Федір Іванович Рижиков – Дворцова, Петро Олександрович Фірсов – Московська, Микола Михайлович Плотніков – В.-Перспективна, Олександр Васильович Селіванов – Московська, Іван Єрмолайович Потапов – Перспективна, буд. Шлафштейна, Дмитро Степанович Горшков – Московська, Іван Георгійович Дубровінський – Карабінерна, Зиновій Ксаверійович Шишковський – В.-Перспективна, Олександр Антонович Коренко – В.-Перспективна, приміщення міського 6-ти класного училища, Ізраїль Самуїлович Заславський – В.-Перспективна, Мойсей Давидович Ямпольський – ріг Нижнє-Донської і Поліцейського провулку, буд. Якубовського, депутат від духовного відомства – прот. Гаврило Сорокін, буд. Покровської церкви, представник місцевої Повітової Земської Управи Ковальов Іван Архипович – готель Коваленко.

Перелік Єлисаветградської міської управи 1914 р.: міський голова – Григорій Осипович Волохін, заступник міського голови Матвій Степанович Близнюк – Інгульська, члени міської управи: Матвій Семенович Макаров – Преображенська, Сергій Миколайович Гангеблов – ріг Банного провулку і Інгульської, Олександр Іванович Добровольський – Вокзальна, секретар Василь Архипович Листопадов – Покровський провул., буд. Бузько, помічник секретар Борис Петрович Волотковський – Чечерський 22¹²⁷, завідувач статистичним відділом Савелій Михайлович Лаптев – вулиця Гоголя, буд. Прилуцьких. Міський архітектор – Людвіг Олександрович Любельський – Водосточний пров., буд. Музики, завідувач електрикою і водопроводом інженер Е. Ф. Тамм – Петровська, міський будинок¹²⁸.

Таким чином, ми бачимо розселення, імена, прізвища, адреси гласних Єлисаветградської міської думи перших років ХХ ст. Проживання у власних будинках та географія їх розміщення в районах міста свідчила про високий соціальний статус гласних, що дозволяло виконувати функції в Єлисаветградському міському самоуправлінні.

¹²⁷ *Памятная книжка Херсонской губернии на 1914 год...* С. 320.

¹²⁸ *Памятная книжка Херсонской губернии на 1914 год...* С. 321.

2.3. Висвітлення одеською пресою діяльності службовців

Єлисаветградських міських думи та управи

Важка робота, величезна відповідальність ставали причинами справжніх людських трагедій. Так бувало і в роботі органів міського самоуправління Єлисаветграда на початку 80-х років XIX ст. Міський архітектор Матвеев 3 серпня 1883 р. в саду місцевої лікарні, пострілом із револьверу, позбавив себе життя. В місті самогубство приписували нападу меланхолії і взагалі хворобливого стану покійного¹²⁹.

Для глибшого та повного розуміння діяльності органів міського самоврядування Єлисаветграду наприкінці XIX ст. докладно опишемо одне із засідань Єлисаветградської міської думи, на якому вирішувалися дуже важливі питання життя населення міста.

У засіданні Єлисаветградської міської думи (березнева сесія) 14 березня 1896 р. було вирішені деякі питання, які мали серйозне значення у житті міста. Першим, за своєю значущістю, було питання про зміну міського розкладу на 1896 р. У місті було повідомлено, що бюджетний розклад не був затверджений в належному порядку. Причиною незатвердження слугувало те, що при складанні розкладу міських доходів було внесено надходження 10 тис. руб. від Міністерства фінансів, у відшкодування збитків від введення казенної монополії, хоч і безперечно, але ще не пройшло через санкцію Державної Ради Російської імперії. Якщо ці 10 тис. із бюджету було викинуто, то виникало закономірне питання: що їх треба було чимось замінити. Шукаючи виходу із ситуації, Єлисаветградська міська управа запропонувала міській думі відповідний розрахунок. Перше: а) щодо збільшення доходу – залишок від доходу банку на 1895 р. – 1200 руб.; допомога від уряду, у відшкодування збору за патентами, що втрачалися містом – 2130 руб., збільшення доходу від водопроводу, виходячи з досвіду

---

¹²⁹ *Русская почта* (От корреспондент. «Одесского Листка»). Єлисаветград. 3 авг. // Одесский листок. 1883. № 174. Вторник. 9 (21) августа С. 3.

за січень і лютий – 1500 руб.; дохід від переведення крамниці плати за торгівлю на старому і новому базарах – 1500 руб. і збільшення доходу – 6330 руб.; в) зменшення витрат: скорочення кошторису з очищення ретирадних місць – 350 руб.; вилучення із кошторису асигнувань на будівництво пекарні та приміщення для новобранців – 1751 руб.; відкладено заощення Банної площі – 1000 руб.; відкладено будівництво нового мосту на Кушівці – 600 руб.; разом: витрати було зменшено у сумі 3701 руб. Разом – 10 031 руб. Після всіх цих скорочень міський бюджет Єлисаветграда виводився в сумі 355 031 руб., і зміна розкладу була зроблена благополучно. Місто вже могло звести кінці з кінцями. Не входячи до розгляду статей збільшення доходів, можна було б погодитися цілком із скороченням витрат на очищення ретирадних місць (350 руб.). Питання міської асенізації було настільки тісно пов'язане з благоустроєм міста, здоров'ям його мешканців та зменшенням відсотків смертності, що жодне подібне скорочення не могло бути виправдане. Ретирадні місця в 1896 р. безсумнівно мали бути гірше очищені, ніж у попередні періоди. В Єлисаветграді ці місця заражали повітря поряд, особливо біля ринкової частини. Так само не раціонально було відкладення заощення Банної площі, що знаходилася майже в центрі міста, на якій, накопичувалася завжди маса бруду.

Всіма цими рішеннями щодо бюджету міста, засідання думи не завершилось. Далі на засіданні думи розглядалося питання про водогін і висновок комісії, що оглядала його споруду, зважаючи на швидку передачу його у введення міста. Комісія знайшла багато дрібних недоліків: так, у машинній будівлі та у водонапірній вежі були помічені тріщини у цоколі та перемичках; околиця водорозбірних будок та інше зроблено абияк; насоси, зібрані неправильно, розробилися та інше. Отже, на думку комісії, був необхідний ремонт, на суму 2361 руб., який мав бути виконаний підрядником інженером Алтуховим, за параграфом 34 контракту, за його рахунок, але, оскільки заставних грошей підрядника залишилося всього близько 600 руб., і необхідність цього ремонту в повному обсязі підлягала певному сумніву. У

зв'язку з цим, Єлисаветградська міська дума ухвалила, дійти угоди з паном Алтуховим щодо ремонту, а якщо така не відбудеться, то прийняти водопровід і без ремонту, але зі складанням протоколу про прийом та стан будинків та машин, причому туди мали бути запрошені фахівці-експерти. Прохання керівника Єлисаветградським відділенням державного банку про відведення безкоштовно 900 квадратних сажнів¹³⁰ міської землі, біля класичної гімназії, для будівництва будівлі банку, було відхилено з декількох причин. На це будівництво можна відвести лише 525 кв сажнів землі, надати задарма таке цінне місце, як просив керівник, занадто є збитковим для міста. Єлисаветградська міська дума ухвалила – запропонувати лише 525 кв сажнів міської землі банку, на умовах купівлі по 20 руб. за кв сажень, що аж ніяк не дорого, якщо взяти до уваги розташування ділянки в центральній частині міста і поблизу нового базару¹³¹.

Життя людей, колективів, організацій, країн, держав зіткнуто із мільйонів відносин між людьми. Робота Єлисаветградськи міських думи та управи теж не була винятком і в 1903 р. Погляди, соціальний стан, політичні та економічні інтереси та інші чинники – все це дуже впливало на їхню роботу. Взаємовідносини між гласними, непорозуміння в діяльності міської думи з величезною силою виривалися на зовні, ставали загальновідомими, проникаючи на шпальти одеських газет.

Дуже показово, що міський голова Єлисаветградської міської думи О. М. Пашутін зовсім не часто виступав із статтями, зверненнями у періодичних виданнях із поясненням своєї позиції з тих чи інших питань. Але ситуація із училищем на гроші підприємця Ельворті кардинально вплинула і на позицію міського голови Єлисаветграда О. М. Пашутіна. Наведемо його лист до редакції газети «Одесские новости»: «Милостивий пане редакторе! У № 6003 «Одесских новостей» розміщена кореспонденція з

¹³⁰ *Сажень* – східнослов'янська одиниця вимірювання відстані, площі та об'єму. Дорівнював ширині розкинутих рук людини.

¹³¹ *Новости Юга*. (От наших корреспондентов). Єлисаветград. 15 марта // Одесские новости. 1896. № 3580. Вторник. 19 марта. С. 3.

Єлисаветграда, в якій, між іншим, сказано про неточність викладу постанови міської думи про пожертву п. Ельворті 16 тис. руб. на будівництво будівлі для народного училища імені міського голови О. М. Пашутіна. Тим часом постанова міської думи з цього предмета в журналі 19 травня цього року записана цілком ясно і точно й на засіданні міської думи 12 червня при підписанні журналу гласними затверджено зборами. Ось його редакція: «Висловити щиру вдячність п. Ельворті за таку щедрю пожертву на потреби початкової освіти дітей робітничого класу міста і просити його повідомити, чи не визнає він можливим змінити умову про переваги прийому дітей до училища в тому сенсі, щоб у разі великого напливу учнів в училищі дітям робітників його заводу було представлено лише 50 % всіх місць в училищі, інші 50 % становили діти всіх інших жителів передмістя Ковалівки». Потім у тій же кореспонденції, з приводу звільнення від служби помічника секретаря міської ради Єлисаветградської та діловода будівельного столу І. М. Яковлева сказано, що п. Яковлев не був затверджений, але зазначену посаду він обіймав кілька років під особистою відповідальністю або запорукою п. Пашутіна. Тим часом, за п. Яковлева п. Пашутін ніякої особистої відповідальності чи поруки на себе ні перед ким не приймав, а п. Яковлев був допущений за особистим розпорядженням колишнього Херсонського губернатора, князя Оболенського, в 1879 р. в м. Єлисаветграді.

У той час губернська адміністрація при розгляді затребуваних списків службовців у міському управлінні не визнала можливим давати свою згоду щодо тих службовців, на яких не було письмової згоди губернської адміністрації при їх визначенні на службу¹³².

Продовжуючи тему діалогу в газеті, відзначимо велику реакцію в Єлисаветграді та Одесі на лист міського голови Єлисаветграда О. М. Пашутіна із роз'ясненнями. Наведемо також повністю відповідь-коментар на лист голови Єлисаветградської міської думи: «Надрукований у

---

¹³² Юг. Наши корреспонденции. Єлисаветград, 22 июня // Одесские новости. 1903. № 6008. Вторник. 24 июня. С. 3.

№ 6008 нашої газети «лист до редакції» п. О. Пашутіна у відповідь на мою кореспонденцію в № 6003 викликала певну сенсацію. Остання пояснюється не змістом листа п. Пашутіна, а винятковості факту звернення нашого лорд-мера до друкованого слова з метою роз'яснення питання. У Єлисаветграді, як відомо, проти друкованого слова звикли протестувати лише з ціпком чи револьвером у руках та з піною на губах. Віддаючи належну данину поваги виявленій п. Пашутіним у разі культурності, вважаю водночас необхідним сказати кілька слів по суті. П. Пашутін у своєму листі стверджує, що в моїй кореспонденції сказано «про неточність викладу постанови міської думи з питання про пожертву п. Ельворті 16 тис. руб. на будівництво будівлі для народного училища імені міського голови О. М. Пашутіна», і тут же наводить справжнє. Тим часом я писав не про неточність постанови думи, а про те, що гласний Дериченко визнав редакцію зазначеної постанови принизливою для гідності міського управління. Тільки ця думка пана Дериченка складала предмет моєї кореспонденції, але я аж ніяк не мав наміру заперечувати точність постанови, про що в кореспонденції немає жодного слова. Різниця дуже суттєва, і внаслідок цього твердження п. Пашутіна є безпідставним. Тепер же, маючи перед собою справжню редакцію постанови, я дозволяю собі відмітити, що вона, крім дійсно невдалої з погляду форми, страждає ще неточністю в порівнянні з тими думками, які були висловлені на засіданні деякими гласними, які порушили питання про неприйнятність умов п. Ельворті. Насамперед, висловлено думку про недоречність будь-яких спеціальних умов, оскільки міські училища повинні існувати «на загальних підставах», що виключають переваги для будь-якої групи населення. У всякому разі, кінцевий висновок дебатів був такий, що п. Ельворті своїми умовами поставив у скрутне становище думу, позбавивши її можливості прийняти дар тільки з подякою, без застережень. У вигляді необхідного компромісу дума погодилася, на пропозицію деяких гласних, прийняти дар за умови надання дітям робітників на заводі п. Ельворті не більше половини всіх місць у проектуваному училищі. Про це управі доручено було приватно

повідомити п. Ельворті і схилити його до ухвалення умови думи. Редакція ж ухвали надала справі зовсім іншого відтінку і саме такої властивості, що п. Дериченко знайшов можливим визнати редакцію принизливою для гідності думи. Упорядник редакції переніс центр питання на інше місце. Дума виставила цілком певну умову прийняття дару, але вона цілком затушована і сталося так, що дума не вирішила питання, лише просить п. Ельворті повідомити, «чи визнає він можливим змінити умови переваги прийому дітей до училища». Таким чином, останнє слово надано п. Ельворті, чого дума зовсім не мала на увазі. І справді, в якому становищі опиниться дума, якщо п. Ельворті знайде неможливим змінити умови! Підкоритися бажанням п. Ельворті дума навряд чи знайде зручним, оскільки фактично вже вирішила питання у сенсі; відхилити пропозицію п. Ельворті знову-таки вкрай незручно. Ці незручності, нам здається, не мали б місця, якби постанова просто свідчила, що дума вирішила прийняти пожертву на таких умовах. Тоді п. Ельворті, міркуючи з твердою постановою думи, здійснив би своє бажання вшанувати ювілей п. Пашутіна, або відмовився б від цього. На закінчення кілька слів щодо звільнення помічника секретаря міської управи І. М. Яковлева. П. Пашутін заявляє, що він на себе не брав жодної особистої відповідальності чи поруки за Яковлева, що останній ще у 1897 р. був допущений до виконання посади за особистим розпорядженням колишнього губернатора князя Оболенського.

Документальних доказів моральної, так би мовити, ініціативи п. Пашутіна в мене, зрозуміло, немає, бо йшлося про це на словах. Але проста логіка підказує, що якщо князь Оболенський не дав своєї письмової згоди на твердження Яковлева, значить була до того серйозна перешкода будь-якої специфічної властивості [...] роду гарантією. Але хто міг узяти на себе таку серйозну і нелегку місію, як не той, від якого цілком залежало запрошення і звільнення службовців? З огляду на ці міркування заслуговують на довіру заяви про те, що Яковлев тримався в управській канцелярії, завдяки п. Пашутіну. Теперішній губернатор В. А. Левашов не

виявив можливим стверджувати Яковлєва ні письмово, ні словесно. Пан Пашутін, мабуть, також не знайшов для себе тепер зручним клопотатися за Яковлєва, і останнього довелося звільнити»¹³³.

Ця велика і ґрунтовна відповідь та вся полеміка в пресі надзвичайно оживила та збурила громадське життя Єлисаветграда влітку 1903 р. та показала певні нюанси роботи міських службовців, призначення на посади, можливе піклування на роботі. В Єлисаветградській міській думі упродовж багатьох років гласними були різні люди, із своїми уподобаннями, поглядами, різним фінансовим становищем, політичними поглядами. Надзвичайно щемливою і вартою наслідування була позиція і заповіт гласного думи І. Д. Лелюка. Померлий у 1902 р. старий гласний Єлисаветградської міської думи І. Д. Лелюк, як видно з виписки духовного заповіту покійного, що надійшов до Єлисаветградської міської управи, залишив солідну суму на різні добрі справи. Місцевому притулку для підкидьків було заповідано 124 % ренти по 100 руб. кожна; Успенському собору – один заставний лист земського банку Херсонської губернії на 1000 руб.; міському правлінню три заставних листи того ж банку по 1000 руб. кожен для видачі з відсотків від цього капіталу допомоги бідним на свята Різдва та Святого Великодня; Петропавлівської цвинтарної церкви три чотири відсотки ренти по 1000 руб. кожна і на рахунок тієї ж церкви одна четверта відсоткова рента в 500 руб. на вічне поминання душ покійного та його батьків. Належне покійному дворове місце з будинком і садом біля Петропавлівської церкви розділене між містом та означеною церквою; доходи з міського місця мали бути використані на благодійні справи на розсуд міського управління. Обидві ділянки ніколи не могли бути продані. Крім того, якщо з ліквідації мануфактурної торгівлі покійного мав виявитися якийсь капітал, то з цього капіталу 1000 руб. мало бути видано місцевому міському чотирикласному училищу, піклувальником якого був покійний, а

---

¹³³ Юг. Наши корреспонденции. Єлисаветград, 5 июля // Одесские новости. 1903. № 6020. Понедельник. 7 июля. С. 3.

все інше передавалося Єлисаветградському міському управлінню на благодійні установи, на його розсуд. Така щедрість, по смерті точно і поділовому, з самими вивіреними нюансами, вивірена при житті, робить всю діяльності та життя гласного Єлисаветградської міської думи І. Д. Лелюка надзвичайно цікавою та вартою для наслідування всіх багатих та заможних людей¹³⁴.

Гарячковість та дивовижна емоційність супроводжувала роботу Єлисаветградської міської думи у вирішенні різних питань. Показовим було питання про дозвіл тютюнопаління на засіданнях міської думи. Ніхто в цьому питанні не хотів йти ані на найменші поступки, ніби вирішувалася історична доля міста. На початку грудня 1903 р. на останньому засіданні думи гучні дебати викликала заява десяти гласних про дозвіл паління тютюну гласним у залі, під час засідань думи¹³⁵.

Надзвичайно відкрита та напружена велася боротьба в Єлисаветградській міській думі щодо порядків у міській лікарні та висвітленні їх у пресі. Наплив публіки до думського залу 1 грудня, як і слід було очікувати, досяг небачених розмірів. Приманкою стала заява гласного Іванова з приводу образливого для міста і для гласного Дериченка листа лікаря Симоновича, викликаного переданими несприятливими зауваженнями ревізійної комісії про порядки в міській лікарні. У своїй заяві гласний Іванов запропонував думі таке ставлення лікаря Симоновича до міського управління визнати непристойним і зробити йому зауваження. Після прочитання заяви Іванов дав словесне пояснення. Його, оратора, підозрювали у якійсь ворожнечі до п. Симоновича. Це було невірно. Між ним та п. Симоновичем не було раніше і на той час недружніх стосунків. Але він, п. Іванов, не міг погодитись зі способом дій п. Симоновича. Не можна було нічого мати проти пояснень і заперечень службовців у пресі, але ці відомості повинні були

---

¹³⁴ Юг. Наши корреспонденции. Елисаветград, 12 июля // Одесские новости. 1903. № 6026. Вс. 13 июля. С. 5.

¹³⁵ Юг. Наши корреспонденции. Елисаветград, 11 декабря // Одесские новости. 1903. № 6166. Суббота. 13 декабря. С. 5.

грунтуватися на фактах і бути вільними від непристойних і образливих виразів. Якщо такі висловлювання вживалися представниками преси, це цілком зрозуміло, бо ці особи працювали «через п'ятачків» (за гроші). П. Симонович повинен був подати свої заперечення до міської управи, яка доповіла б їх міській думі на обговорення, і тоді справа роз'яснилася. Після п. Іванова говорив лікар Дериченко, котрий знову підтвердив викладене у кореспонденції від 12 листопада. Оратор ще додав, що він тоді, навпаки, не сказав усього, що було, і багато чого применшив. Щодо кількості хірургічних хворих доктор Дериченко зі звітом у руках доводив, що їх було не 251, як стверджував Симонович, а лише 156, із загальної кількості 1275. Хірургічні палати були порожні «в очікуванні якихось привілейованих хворих», тоді як терапевтичні були переповнені, і не вистачало місць для цих хворих.

Гласний Дубровинський вважав, що вчинок лікаря Симоновича можна було пояснити, а отже, й виправдати. П. Симонович був схвильований зауваженнями комісії та лікаря Дериченка, які потім потрапили в пресу. П. Симонович змушений був вдатися до заперечення у пресі, оскільки його пояснення, які подавалися до управи, чомусь ховалися і не доходили до думи. Гласний Іванов, заперечуючи пану Дубровинському, зауважував, що йшлося не про факт заперечення в газеті, а про форму, в яку п. Симонович «вдягнув» своє заперечення. Якщо людина під впливом безпосередньо отриманої образи вдасться навіть до насильства, то її можна вибачити. Але коли хтось, сидячи у себе в кабінеті, спокійно пише подібні вислови, але це вже є навмисним вчинком. На цьому дебати закінчилися. У результаті міська дума більшістю 19 проти 5 голосів визнала вчинок п. Симоновича не лише недоречним, а й непристойним і зробила йому зауваження¹³⁶.

Відносини гласних між собою та з кореспондентами «Одесских новостей» і надалі виливалися на шпальти цієї газети для широкого загалу. У статті яскраво проаналізовано ставлення до преси гласного Іванова та його

---

¹³⁶ Юж. Наши корреспонденции. Елисаветград, 1 декабря // Одесские новости. 1903. № 6156. Вт. 2 декабря. С. 5.

адвокатська діяльність. Кореспондент, який писав про Єлисаветград, різко і відверто відповів гласному Іванову на закиди в користолобстві та нагадав йому деякі аспекти його діяльності як адвоката.

Кілька слів про випад гласного Іванова проти працівників друку, які, на думку цього пана відмінної репутації, готові ображати всіх і кожного, аби забити зайві п'ятачки [...] П. Іванов, якого місцева присяжна адвокатура мала честь вважати своїм членом, був відомий своєю негасимою ненавистю до преси, з якою в нього були старі та вкрай неприємні рахунки з приводу одного блискучого моменту в його адвокатській діяльності [...] Тому товариство анітрохи не вразила його витівка. П. Іванов, який так високо тримав прапор адвокатської етики, при будь-якій зручній і незручній нагоді робив вилазки проти ненависних йому кореспондентів, звинувачуючи їх у сріблoloбстві з тим більшою [...] сміливістю, що він сам відрізнявся ідеальною відразою до гонорару за свою адвокатську діяльність [...] Дивно тільки, що в середовищі інтелігентних гласних не знайшлося жодної людини, яка зважилася б протестувати проти образливої для гідності самої думи витівки гласного Іванова [...] На думку опонента гласного Іванова, якби існувала в Єлисаветграді рада присяжних повірених, вона навряд чи залишила б «подвиг» пана Іванова без належної оцінки¹³⁷.

В орбіту міжособистих стосунків гласних, боротьби в міській думі цілих ворогуючих фракцій потрапляла і громадська гімназія Єлисаветграда. Піклувальна рада громадської гімназії міста упродовж багатьох років комплектувалася переважно з таких осіб, найголовніші переваги яких полягали у безгласності та послуху. В 1903 р. зовсім несподівано відбулося небувале побиття «невинних немовлят». Вибори нового складу ради на останньому засіданні Єлисаветградської думи супроводжувалися глухою та жорстокою боротьбою між новодумською та стародумською партіями. Першою стала пропозиція про заміну звичного в Єлисаветграді усного

---

¹³⁷ Юг. Наши корреспонденции. Єлисаветград, 4 декабря // Одесские новости. 1903. № 6160. Суббота. 6 декабря. С. 6.

способу обрання кандидатів до балотування – записками, взагалі не любими серцям гласних, вихованих у страху перед цією «парламентською штукою». Перемогла новодумська партія, але кожен із новообраних членів, за винятком міського голови п. Пашутіна, обраного одногосно, – пройшов лише власним голосом. Щасливому результату цієї безмовної боротьби головним чином сприяла відсутність двох членів стародумської партії, які дали б останню перевагу, і думські «ревізіоністи» були б напевно осоромлені. Про інтенсивність боротьби свідчить між іншим і та обставина, що двох членів до складу ради недообрали, чого раніше не траплялося. До складу піклувальної ради, крім п. Пашутіна, увійшли особи: пп. Дубровинський, М. Іванов, громадяни Волохін, Береневич та Плотніков. Ким би не були заміщені дві вакансії, потрібна свідомо і самостійна більшість була забезпечена. В Єлисаветграді бажали, щоб запроваджено було таке нововведення, як щорічне подання думі докладної доповіді про діяльність піклувальної ради, яка досі нікому не була відома. Передбачалося, мабуть, обрати також і нового голову міста в правління земського реального училища на місце п. Цікерошина, але у новодумців уже не вистачило пороку, щоб наполягти на пропозиції кандидатів записками, і ці вибори пройшли старим способом. Обраним виявився пан Цікерошін, завдяки заступництву п. Пашутіна¹³⁸.

Преса обговорювала і персональні призначенням у сфері міського самоуправління. Не залишився осторонь цього процесу і міський архітектор п. Вальтер, та його призначення на посаду. Як остаточно з'ясувалося в Єлисаветграді, звільнений міською управою без міського голови міський архітектор п. Вальтер був запрошений за одноосібним розпорядженням М. І. Іванова за рекомендацією нині покійного флігель-ад'ютанта полковника І. П. Живковича. Вже *post factum* управа санкціонувала на особистий розсуд міського голови, причому таки поставила умову, щоб п. Вальтер подав належні документи. Підписали, і з плечей додому. Ні пан Іванов, ні його

---

¹³⁸ Юз. Наши корреспонденции. Єлисаветград, 9 декабря // Одесские новости, 1903. № 6164. Четверг. 11 декабря. С. 5.

протеже, зрозуміло, не поспішали виконати умову управи, а остання, будучи довгий час прямо пригнічена лорд-мером, і сама забула про свою постанову. Так тривало два роки, поки контрольна комісія не «розкопала» цю справу. Виявилося, що подане п. Вальтером свідоцтво не дає йому права обіймати посаду на державній чи громадській службі. В даний час управа, через наближення будівельного сезону, енергійно шукає нового архітектора¹³⁹.

Вносили свої зміни у роботу органів міського самоврядування й інші повноважні особи. Так, у середині березня 1909 р. херсонський губернатор не затвердив постанову міської думи про призначення колишньому голові сирітського суду Г. М. Цицерошину пенсії – 900 руб. на рік, й запропонував думі переглянути це питання¹⁴⁰. Як вже зазначалося, міський голова Єлисаветграда зовсім нечасто виступав у пресі з приводу різних справ в діяльності органів міського самоуправління. Але його реакція на статтю в періодичній пресі перевершила всі сподівання. У своїй статті він аргументовано показав всі процеси, що відбувалися в Єлисаветграді в той час, конкретизував їх та повідомив читачів: «У редактованій вами газеті «Одесский листок» у № 172 за поточний рік, було вміщено кореспонденцію з Єлисаветграда під заголовком: «Городские дела – делишки». У цій кореспонденції неправильно висвітлюються обставини будівництва другої електричної станції, тому, з метою з'ясування істини, прошу не відмовити дати місце у вашій газеті нижченаведеним рядкам. У першій частині кореспонденції повідомляють, що «почавши будуватися навесні минулого року, друга електрична станція все розширюється, розширюється, встигла вже витратити дві позики на 135 тисяч і, як гадалося, ще довго розширюватиметься, оскільки нещодавно відбулася постанова про нову позику на 220 тисяч також на розширення тієї самої станції». Якщо у вищенаведених словах міститься закид у тому, що міське управління

¹³⁹ Юг. Наши корреспонденции. Елисаветград, 3 марта // Одесские новости. 1909. № 7757. Четверг. 5 (18) марта. С. 5.

¹⁴⁰ Юг. Наши корреспонденции. Елисаветград 13 марта // Одесские новости. 1909. № 7766. Воскресенье. 15 (28) марта. С. 6.

намагається задовольнити попит, на електричну енергію, якої потребує населення міста то, звісно, від такого закиду немає потреби захищатися. Необхідно тільки зауважити, що за планом, виробленим за участю Імператорського технічного товариства та професора Артем'єва, станція відразу була розрахована і вибудувана на чотири агрегати двигунів, але купувати їх усі одноразово не було потреби і вигоди. Тому їх купують по мірі дійсного зростання попиту на енергію і, відповідно до цього, укладають позики, необхідні на розширення станції. Для будь-кого очевидно, що такий спосіб розширення приносить тільки вигоду, позбавляючи від сплати зайвих відсотків.

У другій частині кореспонденції обставини видачі винагороди міським інженерам пп. Тамму та Етьєну викладені невірно. Щодо розширення станції міській думі доповідали про кошторис і в цьому кошторисі було асигнування на технічний нагляд. Зазначений кошторис було затверджено думою. У такий спосіб думою було надано в розпорядження управи спеціальний кредит на технічний нагляд, з якого необхідно було видати винагороду за нагляд як за спорудженням будівлі станції, так і за встановленням у ній машин і виконанням інших робіт із розширення. Перед початком будівництва станції міська управа обговорювала спільно з контрольною комісією питання про те, чи слід запросити будівельний технічний нагляд, чи нагляд за будівництвом покласти на міських інженерів із видачею їм винагороди за додаткові роботи, до того ж було визнано бажаним покласти нагляд на міських інженерів, як уже відомих управі. У своєму поясненні на пропозицію губернатора, адресовану управі, а не міському голові, міська управа, представляючи потрібну копію постанови своєї з цього питання, послалася на той факт, що за кошторисом, затвердженим думою, було спеціальне асигнування на технічний нагляд. Далі, міський інженер п. Тамм був хворий у 1911 р., а до будівництва станції було розпочато ранньою весною 1912 р., коли він був здоровий та керував безпосередньо, разом із п. Етьєном, роботами з її будівництва. Якщо ж він і скористався в червні місяці відпусткою, то це було

в період перерви робіт із спорудження, коли спорудження будівлі станції було закінчено, але всі частини машин ще не було доставлено, чому до встановлення їх могло бути розпочато тільки на початку осені. Таким чином, вказівка в кореспонденції, що під час розширення станції п. Тамм був серйозно хворий і позбавлений можливості спостерігати за роботами, є невірною. Раз додаткові роботи з нагляду і керівництва будівництвом станції було покладено на міських інженерів пп. Тамма та Етьєна, причому визнавалося за необхідне видати їм за ці додаткові роботи відповідну винагороду, бо за кошторисом на технічний нагляд було спеціальне асигнування, ухвалене думою, то по закінченню зведення споруди таку винагороду і треба було їм видати, що управою і зроблено. Решта ж із зазначених у кореспонденції осіб також несли ті чи інші додаткові роботи з будівництва другої станції. Такими є фактичні обставини справи, які можуть бути підтверджені наявними у справах управи даними і документами»¹⁴¹.

Таким чином, видно, наскільки яскравими, чутливими, емоційними були відносини в середовищі Єлисаветградського міського самоуправління, які періодично висвітлювалися та обговорювалися на шпальтах місцевої періодичної преси.

---

¹⁴¹ *Русская почта* (от корреспондентов «Одесского листка»). Елисаветград (Из письма в редакцию) // Одесский листок. 1913. № 184. Четверг. 8 августа. С. 5.

РОЗДІЛ 3

ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ДІЯЛЬНОСТІ ЄЛИСАВЕТГРАДСЬКОЇ МІСЬКОЇ ДУМИ ТА УПРАВИ

3.1. Внесок Єлисаветградської міської думи та управи в розвиток промисловості, ремесел і промислів, торгівлі

У розвитку економіки в 1870–1917 рр. міське самоврядування зробило крок уперед порівняно з дореформеним періодом. Проте цього було мало, оскільки роль самоврядування зводилася до здачі землі в оренду під забудову промислових підприємств та надання дозволів для відкриття підприємств. Найбільшу мобільність міські муніципалітети виявили в модернізації морських портів і будівництві залізничних шляхів, що значно вплинуло на розвиток зовнішньої торгівлі та поєднання міст у єдиний економічний організм. Тож доцільно звернутися до таких сфер економіки, як промисловість, ремесла і промисли, торгівля, в чому проявлялася роль міст у господарському розвитку Півдня України.

Повітове місто Єлисаветград і міські хутори Заводівка, Соколовські, налічували в 1887 р. наступну кількість жителів: чоловіків – 29 542, жінок – 28 342¹⁴². Наведемо перелік підприємств торгівлі та промисловості станом на 1897 р., які склали величезний здобуток Єлисаветграда як торгово-промислового центру Півдня України. Салотопних заводів – 4 (річне виробництво 2,4 тис. руб.), миловарних – 3 (18,3), клеєварних – (1,4), кістко-обпалювальних – (1,6), шкіряних – 4 (69,0), кишкових – 3 (4,9), вовномийних – (0,6), винокурень – (604,3), спирто-очищувальних – (655,2), пивоварних – 2 (63,8), оцтових – (2,5), закладів штучних мінеральних вод – 4 (8,8), тютюнових фабрик – 3 (135,0), ватних закладів – 2 (1,4), пряниково-цукеркових – 5 (10,0), олійниць – 2 (1,3), парових млинів – 12

¹⁴² *Список населенных мест Херсонской губернии по сведениям 1887 года: Александрийский, Ананьевский, Елисаветградский, Одесский, Тираспольский, Херсонский уезды / Херсонский губернский статистический комитет. Херсон, 1888. С. 64.*

(1 290,8 тис. руб.), шеретівок – 4 (1,8), млинів – 13 (3,1), цегельних заводів – 9 (21,0), майстерень – 12 (8,0), ковалень – 57 (22,5), столярних майстерень – 5 (6,0), бондарних – 21 (14,8), екіпажних – 8 (33,1), колісних – 8 (3,3), пекарень – 17.

Складів: лісових – 32, різних будівельних матеріалів – 4, кам'яного вугілля – 9, цукру – 3, мішків – 3, фруктів – 1, яєць – 1, мануфактурних товарів – 1, бакалійних – 1, хліборобних знарядь – 4, олії – 2, хлібних комор – 26. Крамниць – 712, мануфактурних – 59, галантерейних – 34, бакалійних – 128, різних харчових продуктів – 128, інших товарів – 363. Оптових складів вина і спирту 50, оптових складів виноградного вина – 2, оптових складів пива, винних льохів – 17, пивниць – 11, трактирів – 47, пивних крамниць – 5, буфетів – 7, чайних – 6. Базарні дні: неділя, середа і п'ятниця. Ярмарків – 4¹⁴³.

За переписом населення 1897 р. у самому Єлисаветграді: жителів налічувалось 61 488, євреїв – 23 967. З числа єврейського населення Єлисаветграда самостійних в економічному відношенні налічувалося за переписом – 6428 чоловіків і 1638 жінок; найпоширенішим заняттям є виготовлення одягу (1187 чоловіків, 474 жінок), а потім йде різного роду торгівля, переважно продуктами сільського господарства¹⁴⁴.

Єлисаветградське міське самоуправління, згідно з Міським положенням 1870 р. та пізнішим новим Міським положенням 1892 р., постійно і цілеспрямовано дбало про розвиток промисловості, ремесл, промислів і торгівлі в Єлисаветграді.

На розвиток торгівлі в Єлисаветграді впливали різні фактори. Серед них – сезонність торгівлі збіжжям, купівельна спроможність населення міста.

¹⁴³ *Список населенных мест Херсонской губернии и статистические данные о каждом поселении / Херсонский губернский статистический комитет. Херсон: Тип. губернского правления, 1896. С.18.*

¹⁴⁴ *Еврейская энциклопедия: свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. О-во для науч. евр. изд. Брокгауз-Ефрон, 1908–1913. Т. 7: Данциг – Ибн-Эрза, Иуда. Санкт-Петербург: О-во для научных еврейских изданий и издательство Брокгауз-Ефрон, [1910]. Стлб. 513.*

Нааявними в Єлисаветграді на кінець липня 1884 р. були цілковитий застій у торгівлі та очищення міста від смороду. Незважаючи на гарний урожай, місцева торгівля з кожним днем падала. У будь-який час дня на Двірцевій та Великій вулицях, де зосереджувалася вся торгівля міста, єлисаветградці завжди знаходили порожні крамниці та бездіяльних прикажчиків. У місті кожен відмовляв собі навіть у необхідному. Сюди, насамперед, приїздили поміщики продавати хліб. Більшість візників зайнялася іншими промислами; інші стояли без діла і чекали цілими днями клієнтів. Безгрошів'я відчувалося скрізь; тому можна було зустріти більше продавців, аніж покупців. На базари з сіл приганяли худобу і продавали за півціни. Якщо на Євдокиївському ярмарку за корову брали 50 руб., то тут така корова стала коштувати 35 і навіть 30 руб. Завдяки такій дешевизні худоби Єлисаветградська міська дума виробила для м'ясників таксу, знизивши ціну за фунт м'яса з 8 коп. на 7 коп. М'ясники міста тільки на три дні підкорилися цьому розпорядженню, а потім знову почали брати по 8 копійок і тому, хто вказував на таксу, грубили¹⁴⁵.

Великою проблемою для правильної та чесної організації торгівлі були перекупники хліба, котрі діяли за містом. Ще на початку літа 1888 р. це питання було підняте в одеських часописах у статтях із Єлисаветграду. Розгорталася справжня битва підписів та заяв із проханнями та вимогами до органів міського самоуправління з цього питання. У них було зауважено, що наступна осінь застала питання про скуповування за містом зернових продуктів у тому ж стані, в якому воно перебувало і раніше. Про те, що таке явище безперечне зло, – не могло бути двох думок, а тим часом боротися з цим злом було дуже важко. Єлисаветградською міською управою було доручено розгляд прохань із цього приводу та складання доповіді члену управи, п. Шполянському. На початку серпня 1888 р. до нього з'явилися торговці зерновими продуктами для підкріплення свого прохання, підписаного 300 особами, ще словесними поясненнями і проханням

---

¹⁴⁵ *Русская почта.* (От корреспондентов «Одесского Листка»). Єлисаветград, 30 июля // Одесский листок. 1884. № 173. Пятница. 3 (15) августа. С. 3.

прискорити хід справи, оскільки осінні базари мали незабаром розпочатися, а 12 магазинів, які очікували за містом, не пропускали зерно в місто. П. Шполянський дав невітійну відповідь, сказавши, що міська управа не в змозі боротися з підміськими перекупниками через відсутність достатньої кількості городових. Гласний додав, якщо прохачі бажали, щоб справа про скуповування за містом набула бажаного результату, він рекомендував їм внести до управи 1500 руб., які мали бути використані для найму кількох городових. У місті розуміли, що зважаючи на таку відповідь, вже можна заздалегідь було передбачити, в якому сенсі мала бути складена доповідь п. Шполянським.

Усього за містом на різних дорогах було близько 12 магазинів, а прохання про заборону перекупу за містом підписало понад 300 осіб, як торговців зерновими продуктами, так і власників магазинів для висипання хліба. Підгородні скупники теж увійшли з пропозицією до Єлисаветградської міської управи, підписаною сотнею осіб. Саме собою зрозуміло, що в цій сотні зацікавлених було тільки 10 або 12 чоловік, а решта нічого спільного із перекупом хліба не мали. У списку фігурували особи різних професій: і кравці, і шевці, і водовози, – аби підписів було більше¹⁴⁶.

Величезне значення для населення Єлисаветграда мали ярмарки, які в місті проходили щорічно. Найголовніші з них – великопісний на середньопісному тижні; 23 квітня – Георгіївський; 29 червня – Петропавлівський, і 1 вересня – Семенівський. «На них торгують безмитно днів чотири або п'ять червоними та іншими дріб'язковими товарами до 200 тис. руб., кіньми, рогатою худобою і вівцями до 200 тис. руб., різного роду хлібом і їстівними припасами до 25 тис. руб., та будівельним лісом до 1 тис. руб.»¹⁴⁷. Найголовнішим ярмарком був Георгіївський – 23 квітня¹⁴⁸ з

¹⁴⁶ *Русская почта*. (От корреспондентов «Одесского Листка»). Єлисаветград, 8 августа // Одесский листок. 1888. № 214. Среда. 10 (22) августа. С. 3.

¹⁴⁷ *Держархів Кіровоградської обл.*, ф. 304, оп. 1, спр. 619. Рукопись по истории г. Єлисаветграда. Арк. 29.

¹⁴⁸ *Держархів Кіровоградської обл.*, ф. 304., оп. 1, спр. 618. Рукопись по истории г. Єлисаветграда. Арк. 34.

товарами купців із Москви, Вільно, Бердичева, Харкова. Єлисаветградські ярмарки для краю були такі як Макарівський ярмарок у Нижньому Новгороді. Був ще п'ятий ярмарок Єфимівський 15 жовтня, але він давно не проводився.

Московські купці перестали приходити на наші ярмарки з 1869 р., коли через Єлисаветград пройшла [...] дорога. Ярмарками відав ярмарковий комітет, створений тільки 1870 р.¹⁴⁹. Часопис «Одесский листок» передруковував статті із газети «Єлисаветградский вестник», з них ми дізнаємося про один з ярмарків Єлисаветграда в 1889 р. З'їзд на Семенівський ярмарок наприкінці серпня 1889 р. був дуже значний. Коней, особливо робочих, і навіть рогатої худоби, було наведено багато, але ціни були дуже низькі. Корови продавалися по 15 руб., тоді як за кращих умов ціна їм була щонайменше 30 руб. Також не вигідно продавалася й інша худоба та коні. За робочих волів платили на ярмарку від 30 до 50 руб. за одиницю. Досить порядні екіпажні коні, котрі коштували зазвичай не менше 120 руб., продавалися по 75 руб. Про простих робітничих (селянських) коней і говорити було нічого – вони цінувалися майже як і корови¹⁵⁰.

У борошномельній промисловості міста після кількох надзвичайно важких місяців, коли борошномели зазнавали великих збитків, спостерігалось деяке пожвавлення. Ціни на всі сорти борошна піднялися від 25 до 75 коп., а в середньому на 50 коп. за мішечок. Мало того, підвищився попит і з'явився попит на борошно з таких місцевостей, куди Єлисаветград або ніколи не відправляв його, або вже дуже давно, наприклад, Смоленська, Калузька та інші губернії Російської імперії. Тепер мірошники дещо могли відпочити; наскільки їхня справа йшла останнім часом важко у

¹⁴⁹ *Держархів Кіровоградської обл.*, ф. 304., оп. 1, спр. 618. Рукопись по истории г. Єлисаветграда. Арк. 35.

¹⁵⁰ *Русская почта*. (От корреспондентов «Одесского Листка»). Єлисаветград, 5 июля // *Одесский листок*. 1889. № 230. Вт. 29 августа. (10 сент.). С. 3.

торговельному сенсі, можна судити з того, що з наявних у нас у місті млинів чотири призупинили своє виробництво¹⁵¹.

Єлисаветградські міські дума та управа не відставали від усіх нововведень у всіх галузях. Так, великого розголосу та уваги набула на початку 1901 р. справа про використання покладів бурого вугілля. Міській комісії Єлисаветградської управи, у другій половині січня 1901 р. Єлисаветградською міською думою було запропоновано представити свої міркування щодо проектованої угоди з інженером Шимановським. В основі угоди лежала необхідність пошуків та експлуатації на міській землі бурого вугілля. Після розгляду питання комісія дійшла висновку, що запропоновані п. Шимановським умови для міста були не вигідні. Проте, враховуючи можливості, котрі відкривалися для міста та могли вплинути як на розвиток нових виробництв, так і на здешевлення продуктів споживання, комісія знайшла можливим рекомендувати міському управлінню піти на поступки і укласти з п. Шимановським договір. Головною вимогою при цьому висувалася сплата з його боку місту, понад попередньо обговорені $\frac{1}{4}$ коп. з одного пуда¹⁵² сирого вугілля додатково $\frac{1}{4}$ коп. з пуду вугільних брикетів, котрі виробляються на заводі. За неможливості включення саме цієї вимоги міста до домовленості пропонувалося додатково отримувати по $\frac{1}{3}$ коп. з пуду сирого вугілля. Це своєю чергою дозволяло збільшити вартість його вугілля до рівня середньорічної торгової ціни кам'яного вугілля в регіоні, котра становила понад 17 коп. за пуд за даними 1901 р. Але на такі умови комісії міської управи не погодився п. Шимановський. Підприємець знаходив їх для себе надто не вигідними і ризикованими. Доповідь міської комісії було заслухано наприкінці 20-х чисел січня 1901 р. в Єлисаветградській міській

---

¹⁵¹ Юг. Наши корреспонденции. Єлисаветград, 5 июля // Одесские новости. 1897. № 4021. Пн. 7 июля. С. 3.

¹⁵² Пуд – одиниця ваги або маси, яка вживалася в Україні з княжих часів і до впровадження метричної системи мір у 1918 р. (Центральні та Східні землі). Пуд дорівнює 40 фунтам = 16,3805 кг.

думі, котра погодилася з її думкою. Таким чином, місто мало тепер знайти нового підприємця на роботу.

Єлисаветградська міська дума на тому ж самому засіданні віднайшла спосіб для вирішення іншого питання, чим викликала у присутньої на засіданні публіки велике здивування. Йшлося про питання про постачання матеріалів для міських робіт. Торги завжди влаштовувалися з метою обрання найвигіднішої пропозиції. В Єлисаветграді, як виявилось, це була одна лише комедія і формальність, яка ні до чого не зобов'язувала. Тому що в місті перевага з підрядників і постачальників, які змагалися, віддавалася не тому, хто запропонував на торгах найнижчі ціни, а хто запропонував вищі ціни і менш вигідні для міста. Робилося це на тій підставі, що один із підприємців, котрий змагався, колись «попався», був викритий у несумлінності і на нього не можна було покластися. А, відповідно, про такі «комерційні властивості» іншого – нічого не було відомо. Таким чином, міська дума робила висновок, що другий був надійніший. Вправляючись у вигадуванні подібних «рогатих силогізмів», Єлисаветградська міська дума в іншому випадку надходила зовсім навпаки і віддала на постачання матеріалів і виконання робіт дорожчому підряднику тільки тому, що він міській управі вже був відомий. Паралельно з цим і міська дума, і управа на цьому ж засіданні констатували, що всі Єлисаветградські підрядники тією чи іншою мірою були народом недобросовісним. У місті виникало питання щодо роботи думи та управи про наявність логіки у її діях [...] Якщо всі підрядники в Єлисаветграді були «менш недобросовісними», то яка потреба була обирати з них менш вигідного. Нарешті, навіщо в місті існувало будівельне відділення міської управи, до професійної діяльності якого входив і контроль за дією контрагентів¹⁵³.

Місто Єлисаветград в січні 1901 р. удостоїлося бути облюбованим підприємцем в особі гірського інженера п. Шимановського. Цей підприємець

---

¹⁵³ Юг. Наши корреспонденции. Елизаветград, 22 янв. // Одесские новости. 1901. № 5194. Четверг. 25 января. С. 3.

в 1900 р. «в інтересах населення» відкрив у місті фабрику асфальтиту. П. Шимановський на зламі століть задумав перетворити м. Єлисаветград на великий промисловий центр. Усьому цьому місто було зобов'язане тим, що на землі, що належала йому, було знайдено буре вугілля, або лігніт. Спокуслива ідея п. Шимановського була «героєм дня» чи не упродовж всього 1900 р. і тільки 19 січня 1901 р. вилилася в більш-менш певну форму. Розкриємо докладно історію цієї важливої справи.

Наприкінці 1900 р. від інженера Шимановського до Єлисаветградської міської думи надійшло клопотання про дозвіл йому проводити на міській землі дослідження на буре вугілля на наступних умовах. П. Шимановський мав виняткове право проводити розвідки на буре вугілля і займатися його експлуатацією на всьому просторі міської землі Єлисаветграда. Під час експлуатації п. Шимановський мав сплачувати місту за кожний пуд вивезеного вугілля або отриманих із нього брикет по $\frac{1}{4}$ коп. Коли вивіз вугілля мав досягнути 1 млн пудів на рік, п. Шимановський мав сплачувати за кількість вугілля, вивезеного понад 1 млн пудів, крім $\frac{1}{4}$ коп., ще 1 % валового доходу. Підприємець гарантував, що після трьох років експлуатації місто буде мати щонайменше 5 тис. руб. доходу на рік. П. Шимановський мав право побудувати тільки брикетний завод, стосовно інших споруд він повинен був щоразу входити в особливу угоду з містом. Для будівель і доріг підприємець міг зайняти трохи більше 6 десятин¹⁵⁴ землі, де він міг зводити будівлі лише для добування лігніту. За кожен квадратний сажень п. Шимановський сплачував за перші 10 років експлуатації по 5 коп., у другі 10 років – по 10 коп., а за решту 16 років – по 20 коп. щорічно. Було також спеціально зауважено, що причому земля під шуржами, шахтами, тимчасовими спорудами під час розвідок та взагалі під розробками не підлягала оплаті. П. Шимановський мав право відмовитися у будь-який час

---

¹⁵⁴ Десятина – старовинна міра земельної площі. Розмір десятини не був сталим. Спершу десятиною вважався квадрат землі, сторона якого дорівнювала 50 саженів, тобто 0,1 версти (звідси й назва). Межовою інструкцією царського уряду 1753 р. визначено розмір десятини у 2400 кв. саженів, що становило 10 925 м², тобто 1,0925 га.

від подальшого продовження договору. Підприємець міг це зробити при умові, якщо він знайде підприємство для себе не вигідним, причому не сплачуючи жодних неустойок. Про відмову п. Шимановський був зобов'язаний попередити Єлисаветградське міське управління за два місяці. П. Шимановський користувався правом поступитися договором іншій особі, товариству чи суспільству, запросити до участі у цій справі кого він забажає, а також утворити товариство для розробки лігніту, попередивши про це міське управління за два місяці наперед. Зважаючи на те, що п. Шимановським ці умови часто змінювалися у не вигідний для міста бік, міська дума в жодне з наступних засідань не могла дійти якогось певного висновку. Дума нарешті ухвалила рішення: додаткову заяву п. Шимановського передати на обговорення міської фінансової комісії, у зв'язку з первісною його пропозицією. Заява ця зводилася до того, що п. Шимановський відмовлявся від сплати на користь міста 1 % з валового доходу та вимагав надання йому виключного права експлуатації лігніту на міській землі упродовж 36 років. Не встигла ця заява перейти в комісію, як від п. Шимановського до міської думи надійшла нова заява, в якій він робив деякі поступки. Також підприємцем було додано, що якщо дума не погодиться прийняти останні його умови, то він абсолютно відмовиться від свого проєкту, і місто таким чином буде позбавлене значних вигод. Але п. Шимановський скоро зрозумів, що він трохи поквапився висловити такий рішучий ультиматум, і, ніби у відповідь на думки, висловлені міською комісією, через свого уповноваженого п. Пржиміховського подав до міської управи велику доповідну записку. П. Пржиміховський заперечував комісії, вважаючи її розрахунок невірним. Кам'яне вугілля завжди мало для споживача значні переваги порівняно з брикетами. Вже одна доставка вдвічі великого вантажу для отримання того ж теплового ефекту мала б мати наслідком те, що за рівної вартості хотіли користуватися кам'яним вугіллям. Крім того, значно більша кількість шлаків, що залишалися при згорянні брикет, і необхідність внаслідок цього частого очищення колосників мали

зробити більш вигідним користування кам'яним вугіллям, особливо на всіх фабриках і заводах. Для збуту ж брикет довелося б продавати їх не дорожче 7 коп. за пуд і, таким чином, у кращому випадку підприємець міг отримувати 0,6 коп. чистого прибутку на пуді брикетів. Тобто за 1200 тис. пуд., прийнятих за основу при розрахунку комісії, отримав би чистого прибутку на рік 7200 руб., якщо покупцям довелося б дати вигоду в 1,5 коп. порівняно з кам'яним вугіллям, то весь прибуток міг звестися до 1200 руб. Якщо взяти середнє цих чисел – 4200 руб., то через необхідність витрат на вироблення зазначеної кількості брикет 81 тис. руб. капітал мав нараховувати 5,2 %.

Незначність цього прибутку нікого в Єлисаветграді не спокусити не могла. Всі прекрасно розуміли, що п. Шимановський ризикував, бажаючи бути корисним місту. Про інтереси останнього п. Шполянський говорив багато та гарно. Про власні ж вигоди він розсудливо замовчував і зводив їх майже нанівець. Так, п. Шполянський запевняв, що у разі зниження цін на кам'яне вугілля хоча б на дві копійки, підприємство мало припинити свою діяльність. П. Шполянський заявляв, що він не може розраховувати на експорт брикет, оскільки за мінімальної цінності цього товару тариф за перевезення його залізницею, дорівнює тарифу за перевезення кам'яного вугілля, не дозволить брикетам конкурувати з вугіллям навіть у близькій до міста Знам'янці. Окресливши похмурими барвами свою гірку долю, пан Шимановський особливо висував ті вигоди, які мали випасти на частку міста та його населення. Не витрачаючи жодної копійки, місто щорічно мало отримувати 5 тис. руб. До рук населення мало попасти 134 тис. руб., що мали підлягати витраті розміщення 2 млн пудів бурого вугілля, переробленого в брикети.

Наявність дешевого палива мало розпочати будівництво у місті скляних та фарфорових заводів, а також заводів для вироблення креозоту та інших продуктів сухої перегонки вугілля. Хоча виникнення всіх цих заводів, збільшивши споживання брикет, разом з тим мало здешевити їх виробництво, але від цього у вигаді мало бути знову, яке могло б

перетворитися у великий промисловий центр. Зважаючи на всі ці мало не легендарні блага інтереси міста нібито цілком збігалися з інтересами підприємця.

Думська комісія, що розглядала клопотання п. Шимановського, знайшла можливим відмовитися від вимоги відсотка з валового доходу. Цей відсоток мав зростати разом із розширенням експлуатації. Комісія погодилася надати п. Шимановському цю монополію. Роблячи ці поступки, комісія управи керувалася тими міркуваннями, що при здійсненні підприємства своїх дій та обов'язків, місто буде краще забезпечене дешевим паливом. Наслідком чого мало бути здешевлення багатьох продуктів споживання: борошна, хліба, води, а також здешевлення роботи машин. Крім того, за великої кількості та дешевизни палива в Єлисаветграді могли виникнути нові виробництва, які могли б дати заробіток місцевому населенню. Але водночас комісія міської управи знайшла необхідним, щоб, крім непрямого сприятливого впливу на економічний добробут міста, експлуатація бурого вугілля приносила і прямий прибуток залежно від зростання вигідності підприємства. З цією метою комісія ухвалила умову, щоб п. Шимановський сплачував місту понад умовлену $\frac{1}{4}$ коп. з пуда сирого вугілля додаткову плату у $\frac{1}{4}$ коп. з пуда брикет або $\frac{1}{5}$ коп. з пуда сирого вугілля на кожну копійку збільшення до середньої річної торгової ціни кам'яного вугілля понад 17 коп. за пуд. Саме ця саме, що схилилася до захисту інтересів міста, про які так сильно дбав на словах п. Шимановський, останнім не була прийнята. Унаслідок чого угоду між підприємцем Шимановським і комісією міської управи не підписали і вся справа була представлена на розсуд міської думи. 19 січня 1901 р. «батьки міста» Єлисаветграда обговорювали це питання, і після тривалих дебатів доповідь комісії було прийнято міською думою одногосно. Так закінчився перший тривалий акт «Лігнітної епопеї»¹⁵⁵.

---

¹⁵⁵ *Внутренние известия.* (От наших корреспондентов). Єлисаветград // Южанин (Николаев). 1901. № 22. Ср. 24 янв. С.3.

Робітники Єлисаветграда напряду зверталися до міського голови задля вирішення тих чи інших питань. Так, 24 березня 1901 р. група місцевих робітників звернулася до міського голови із наступним листом, який доречно навести повністю: «Добробут наш, як людей майстрових, ніколи не був надійним, оскільки, щоб важкі у хвилини життя ми мали бути гарантовані, щоб прогодувати наші родини, а тим більше в останні неврожайні дні. Загальний промисловий кредит, примноження робочих рук, сильна конкуренція, що викликала зниження ціни роботи, згубно позначилася на нашому добробуті. Навіть ті, які мали невеликі заощадження, тепер ледве зводять кінці з кінцями. Приватні роботи, які дістаються нам за вільним договором з домовпорядниками, останніми роками стало неможливо виконувати, внаслідок надмірної та зайвої прискіпливості міського архітектора (А. Л. Липинського), який разом з деякими майстрами монополізував усі роботи у місті. Архітектор А. Л. Лішневський дедалі частіше забирає в нас роботи і віддає їх своїм присним (своїм людям). Доказом цьому служить та обставина, що у всіх роботах, вироблених під наглядом міського архітектора, фігурують одні й ті самі майстри. Чому архітектор так чинить з нами – незрозуміло; але нам, численним майстровим, загрожує перспектива залишитися без роботи. Таке ставлення до нас п. міського архітектора є для нас загибеллю, а тому покійно просимо ваше високоблагородіє про вищевикладене довести до відома міської думи для обговорення нашого плачевного становища. Ми клопочемо перед думою про усунення міського архітектора від приватних вільних робіт. Цим актом дума дасть нам можливість вийти із нашого становища». На заяві було близько 40 підписів¹⁵⁶.

На початку ХХ ст. кореспонденти у своїх повідомленнях із Єлисаветграда часто вказували на такий факт, як встановлення спеціального тарифу. Встановлювалася окреслена місцевою міською думою на продукти

---

¹⁵⁶ Юз. Наши корреспонденции. Елисаветград, 24 марта. Группа местных рабочих обратилась к городскому голове из настоящим письмом, 24 марта // Одесские новости. 1901. № 5251. Вс. 25 марта. С. 6.

першої необхідності, котрі реалізовувалися на міських базарах. Як зазначали кореспонденти, дуже часто тариф йшов на шкоду інтересам споживачів та ігнорувався елісаветградськими торговцями, котрі, втім, дуже охоче її дотримувалися у випадках, коли ціни, завдяки великій пропозиції товарів, знижувалися. Найбільш безцеремонними у цьому завжди були торговці м'ясом, з якими місцеві споживачі вели вічну війну. Періодично, на бік покупців ставала Єлісаветградська міська управа, котра змінювала тариф відповідно до існуючих цін на худобу. Однак, окреслена допомога зазвичай виявлялася недостатньою і скарги та нарікання на свавілля продавців м'яса не припинялися. Нерідко до міста привозили м'ясо з приміських сіл та продавали його без попереднього ветеринарного огляду. Як наслідок, це привернуло увагу поліцеймейстера та призвело до видання розпорядження про неухильне спостереження за точним виконанням постанов думи та управи щодо попереднього ветеринарного огляду. Черговим чиновникам запропоновано особисто перебувати поблизу м'ясних крамниць та спостерігати за діями продавців. Окрім цього, кореспонденти ставили логічне питання про доцільність існування у Єлісаветграді базарних наглядачів, котрих ця справа стосувалася найближче¹⁵⁷.

Питання про таксування цін на м'ясо викликала в Єлісаветграді постійні суперечки між споживачами та м'ясоторговцями. Тариф змінювався думою мало не чотири рази упродовж року, причому найчастіше тільки за клопотанням м'ясопромисловців і над інтересами споживачів. За результатами спостережень кількох років, ця торгівля чомусь знаходилася в Єлісаветградській міській думі під особливим заступництвом. Зазвичай, скарги споживачів на погану якість і дорожнечу м'яса майже всі ігнорувалися, проте з величезною енергією в міській думі обстоювалися інтереси м'ясоторговців. Дивна обставина: ці пани постійно «клянчили» про підвищення тарифу, мотивуючи свої клопотання мало неповним

---

¹⁵⁷ Юз. Наши корреспонденции. Єлісаветград, 3 янв. В начале XX в. Корреспондент в своих сообщениях из Єлісаветграда // Одесские новости. 1901. № 5176. Суббота. 6 янв. С. 6.

руйнуванням, заподіяним ним тарифом, а тим часом це були дуже заможні люди, добробут яких рік у рік значно збільшувався.

Єлисаветград був одним з найбільших на Півдні України центром скотопромисловості. Звідси м'ясо експортувалося у величезних кількостях: хоча в самому місті ніколи не можна було знайти хорошого м'яса. Самі кращі частину цього м'яса зазвичай вивозили в інші міста, де воно продавалося майже за тією ж ціною, за якою в Єлисаветграді місцеві жителі купували якісь браковані залишки. У місті чітко усвідомлювали, що не можна було допустити, щоб м'ясоторгівці при цьому зазнавали збитків, бо в такому разі вони зовсім припинили б експорт. З огляду на це лунали постійні скарги їх на збитки, які вони ніби мали від торгівлі в Єлисаветграді. Вони видавалися надзвичайно дивними і підозрілими, розрахованими, мабуть, виключно на випробувану до них прихильність міської думи та її довірливість. Щоправда, час від часу для перевірки заяв м'ясоторговців міська управа сама розцінювала туші, але оскільки ця розцінка лише підтверджувала заяви торговців, вона мимоволі наводила на припущення про її помилковість.

Особливий подив викликала історія останнього тарифу. До цього часу ціни на м'ясо було встановлено такі: філе – 11 коп. фунт, 1-й сорт – 8 коп., 2-й – 6 коп., 3-й – 4 коп. Знаходячи такий тариф для себе збитковим, м'ясоторговці звернулися до міської думи зі «слізним» клопотанням полегшити їм гірку долю і підвищити тариф. І Єлисаветградська міська дума задовольнила це клопотання. Думою було встановлено ціну на філе по 13 коп., за перший гатунок – по 9 ½ коп. та за другий – по 7 ½ коп. Однак губернатор Херсонської губернії, як видно з отриманої міською управою пропозиції від 5 березня 1901 р., з таким тарифом не погодився. Губернатор рекомендував міській думі знизити його до 12 коп. на філе, до 9 коп. на перший сорт, до 7 коп. на другий і зменшити на 1 коп. ціну на яловичину. Після отримання цієї пропозиції до міської управи надійшло нове клопотання м'ясопромисловців про підвищення тарифу на філе вже до 20 коп. за фунт за 1 сорт – до 11 коп. Ця заява, у зв'язку з пропозицією губернатора, 15 березня

1901 р. знову розглядалася в думі. Орган місцевого самоврядування Єлисаветграда і цього разу залишився на висоті свого становища, затвердивши такий тариф: за філе – 13 коп., перший гатунок – 10 коп., 2-й – 8 коп., 3-й – 5 коп., яловичина – 10 і 9 коп., баранина – 9 і 8 коп., свинина – 9 ½ і 8 ½ коп., а за холодець, яким харчувався, головним чином, бідний люд, тариф був підвищений з 3 до 5 коп. Споживачам, таким чином, залишалася одна лише втіха, що вироблений міською думою тариф і цього разу не буде затверджений губернатором Херсонської губернії¹⁵⁸.

Згідно із законодавством Російської імперії органи міського самоврядування регулювали правила проведення та режим роботи торгових закладів у містах¹⁵⁹. Були у всіх цих справах і особливо цікаві та не видні на перший погляд нюанси і подробиці. Єлисаветградська міська дума на початку 1909 р. змінила обов'язкові постанови про нормування торговельного дня в тому сенсі, щоб у магазинах на Великій та Двірцевій вулицях торгівля здійснювалася від 9 год. ранку до 9 год. вечора. Справжня мета цієї постанови – змусити власників споживати якомога більше електричної енергії для освітлення. Проти цього заперотестували торговці та службовці, причому особливо енергійний та обґрунтований протест був представлений губернатору професійним товариством прикажчиків. Таким чином, постанова міської думи не була затверджена губернською адміністрацією. Проте, міський голова Єлисаветграда М. Іванов, головний влаштовувач електричного освітлення в місті, який обіцяв міській думі великі прибутки з цього підприємства, вирішив, мабуть, все ж домогтися зміни обов'язкових постанов і знову вносив це питання на обговорення міської думи. Так як у вирішенні цього питання мала брати участь ще

---

¹⁵⁸ Юг. Наши корреспонденции. Єлисаветград, 14 марта // Одесские новости. 1901. № 5242. Пятница. 16 марта. С. 3.

¹⁵⁹ *Положение 1892 года: Городовое положение с законодательными мотивами, разъяснениями и дополнительными узаконениями* / сост. С. Г. Щегловитов. Санкт-Петербург: Тип. М. М. Стасюлевича, 1892. С. 17.

особлива нарада з представників торговців і службовців, можна було сподіватися, що домагання лорд-мера знову мало зазнати фіаско¹⁶⁰.

Таким чином, ми бачимо, що Єлисаветградські міські дума та управа вела величезну управлінську, керівну та консультаційну роботу в газузі промисловості, ремесел, промислів і торгівлі в 1871–1917 рр.

3. 2. Робота міського самоврядування з будівництва та відкриття руху трамваю в місті

Єлисаветград наприкінці XIX ст. розвивався швидкими темпами, зростало населення, збільшувалися обсяги торгівлі та випуску продукції промисловості. Все це викликало величезну потребу у відкритті в місті трамваю. Цікаво, що в місті думали з цього приводу: «Питання про кінно-залізницю в Єлисаветграді – це була якась нескінченна казка про білого бичка. У місті було відомо, що злощасний концесіонер, богодухівський купець Пельтинович втік з Єлисаветградського горизонту, не подаючи про себе жодних ознак життя. Відомо також було єлисаветградцям і те, що укладений контракт було порушено, і п. Пельтинович, *volens nolens*, мав змиритися з думкою про втрату заставних 2 тис. руб. Здавалося б, що місту нічого іншого не залишалося, як тільки шляхом публікацій викликати нових концесіонерів солідніших, ніж богодухівський купець. Тим часом Єлисаветградська міська управа надто красномовно мовчала, доводячи тим, наскільки дорогі та близькі були їй інтереси міського благоустрою.

Ініціатива влаштування в Єлисаветграді конки належала кишинівському концесіонеру дворянину М. Романовичу. Він перший запропонував місту проєкт, витрачався на всілякі поїздки та пошуки і, зрештою, витративши понад 2 тис. руб., залишився на піковому інтересі: місто, неухильно дотримуючись «комерційної» етики, втерло ніс наївному

---

¹⁶⁰ Юг. Наши корреспонденции. Єлисаветград, 13 января. Одесские новости. 1909. № 7716. Чт. 15 (28) янв. С. 3.

підприємцю і у вигляді подяки здало концесію нікому невідомому авантюристу. По відношенню до Алтухова, будівельника елісаветградського водопроводу, який набув всеросійської популярності, комерційна етика не застосовувалася, хоча, якби керувалися нею елісаветградські «батьки міста», в касі збереглося б кілька десятків тисяч. У місті вважали, що елісаветградці конки не мали і, мабуть, вона ще довго буде як прекрасна, але нездійснена ілюзія. Свого часу в місті рапортували за те, щоб концесію здати п. Романовичу. Якби Елісаветградське міське самоуправління своєчасно увійшло з ним в угоду, то, мабуть, забули вже давно про кінно-залізничне питання. Сумний досвід міста довів, що деякі діячі мали рацію, застерігаючи «батьків міста» від легковажної угоди з нікому невідомим богодухівським купцем Пельтиновичем»¹⁶¹.

Тему «Елісаветградський трамвай», як завжди блискуче, розкрив міський голова Елісаветграда О. М. Пашутін у своїй праці «Исторический очерк г. Елисаветграда». Як людина, яка стояла за всіма цими процесами, блискуче та дуже коротко описав цю титанічну працю в місті: «Питання про влаштування в Елісаветграді міської залізниці підняв уперше дворянин М. Н. Романович, який побудував залізницю в м. Кишиневі. У поданій 1889 року в міську управу заяві пан Романович пропонував побудувати в Елісаветграді кінну залізницю на умовах приблизно таких самих, як у м. Кишиневі. Потім до остаточного розгляду заяви п. Романовича в міську думу надійшла пропозиція від інженерів Палея і Пастернака»¹⁶².

Розглянувши на засіданні 15 березня 1890 р. заяви пп. Романовича, Палея і Пастернака, міська дума постановила призначити між зазначеними особами змагання. Нарешті, в червні 1890 р. надійшла заява про надсилання кондицій на влаштування в Елісаветграді залізниці від представника

¹⁶¹ *Новости Юга.* (От наших корреспондентов). Елісаветград, 26 марта. Гореконцессионеры и несбывшиеся мечты обывателей // *Одесские новости.* 1894. № 2912. Вторник. 29 марта (10 апреля). С. 3.

¹⁶² *Пашутин А. Н.* Исторический очерк г. Елисаветграда. Елісаветград: Лито-типография бр. Шполянских, 1897. С. 237.

московського товариства Алексеєва і К^о Я. Пельтиновича. Зроблені потім цією фірмою пропозиції міська дума визнала для міста більш вигідними, і 29 вересня 1890 р. з нею було укладено попередній договір. Остаточний же договір із товариством Алексеєва і К^о, в особі його уповноваженого Пельтиновича, уклали, із внесенням зауважень Міністерства внутрішніх справ, 15 січня 1892 р. Але цей договір порушили, не подавши підприємцю вчасно технічного плану на будівництво, і міська дума на засіданні 2 листопада 1892 р. ухвалила доручити міській управі пред'явити позов про розірвання договору і визнання права міста на заставу.

Потім про розірвання договору міською думою було підтверджено на засіданні 5 жовтня 1893 р. Нарешті, 10 жовтня 1894 р. отримано від п. Пельтиновича заяву з клопотанням про зміну деяких пунктів контракту або про повернення застави. За цей період часу товариство Алексеєва і К^о перетворили на товариство Пельтиновича і К^о, від якого нарешті 15 квітня 1895 р. надійшла заява з проханням про передання контракту інженеру шляхів сполучення І. А. Лихачову, який бажає влаштувати залізницю в Єлисаветграді з електричним двигуном, за умови зміни деяких пунктів контракту. У той же час п. Лихачов зі свого боку надіслав до міської управи свою заяву. Після розгляду заяви п. Лихачова, на засіданні 7 червня 1895 року, було постановлено викликати п. Лихачова в Єлисаветград для особистих пояснень¹⁶³. Після приїзду п. Лихачова міська дума на засіданні 19 червня 1895 р., розглянувши спільно з п. Лихачовим проєкт договору, уповноважила міську управу на його укладення. У серпні того ж року договір із п. Лихачовим було укладено, а 6 лютого 1896 р. його затвердило Міністерство внутрішніх справ. Нарешті, згідно з клопотанням інженера Лихачова і постановою міської думи 14 червня 1896 р. договір на влаштування в Єлисаветграді залізниці з електричним двигуном передали київському 1-ї гільдії купцеві Леву Ізраїлевичу Бродському, із внеском останнім додаткової застави у 8 тис. руб., що становило з колишньою

---

¹⁶³ Пашутин А. Н. Вказ. пр. С. 238.

заставою 15 тис. руб., і остаточний договір уклали 17 липня 1896 р. Саму споруди Л. І. Бродським було розпочато у вересні місяці того ж року.

10 листопада 1896 р., о 12 год. дня, після відслуженого соборним духовенством у присутності представників міського управління та інших відомств молебня, відбулося закладання машинної будівлі для Єлисаветградського електричного трамвая. Таблицю з відповідним написом було покладено у фундамент, що влаштовується під самі машини, оскільки саму машинну будівлю, так само як і будинок для адміністрації, а також будівлю для зберігання вагонів і при ній майстерні вже було виведено цегляною кладкою під самий дах. Потім, о 4 год. дня, засновником Єлисаветградського трамвая п. Л. І. Бродським у залі Єлисаветградських громадських зборів було влаштовано обід. На обіді перший тост був проголошений міським головою О. М. Пашутіним, потім були тости за міського голову та представників міського управління, будівельника трамвая Бродського, в особі його представника М. С. Бродського¹⁶⁴, інженера А. А. Абрагамсона та інших осіб, присутніх на обіді. Із числа запрошених на обід прибуло до 50 осіб, зокрема, гласні міської думи та представники військового і цивільного відомств.

Роботи з влаштування електричного трамвая в Єлисаветграді були закінчені на початку липня 1897 р. 13 ж липня, о 4 год. опівдні, на центральній станції міської залізниці у присутності представників міського управління та інших відомств, а так само уповноваженого будівельника трамвая Л. І. Бродського – М. С. Бродського, головного інженера, який завідував будівництвом, А. А. Абрагамсона, інших інженерів, керуючого дорогою п. Гольста і всіх службовців, – відслужили молебен, відбулося освячення будівель і машин, а потім урочисто відкрили і сам рух (Див. Додаток Г). Усі прибулі особи, на запрошення п. Бродського, розмістилися у вагонах і з центральної станції відбули в елисаветградські громадські збори, де п. Бродському люб'язно запропонували обід [...]. Потім міський голова

---

¹⁶⁴ Пашутин А. Н. Вказ. пр. С. 239.

звернувся до присутніх із такими словами: «М. п.! Завдяки Л. І. Бродському, який прийняв на себе від інженера Лихачова концесію на влаштування в м. Єлисаветграді електричного трамвая, наше місто за доволі короткий проміжок часу, за якихось десять місяців, збагатилося ще новим надбанням – дешевого і зручного сполучення. Зі свого боку вважаю, що вся споруда трамвая зроблена добре, оскільки Лев Ізраїлевич, наскільки мені відомо, не шкодував на те матеріальних витрат. Побажавши процвітання новозбудованому трамваю, я пропоную тост за здоров'я його будівельника, Л. І. Бродського, в особі присутнього тут його представника – М. С. Бродського»¹⁶⁵.

Голова Єлисаветградського окружного суду В. К. Губер у своєму тості побажав Єлисаветградському трамваю благополучного функціонування, щоб запобігти нещасним випадкам і, як наслідком їх, зверненню потерпілих до суду. Потім відбувалися тости за голову суду, пана поліцмейстера, інженера А. А. Абрагамсона і М. Н. Фонберга, який багато сприяв угоді щодо влаштування в Єлисаветграді трамвая.

Промова інспектора Єлисаветградського реального училища Н. Ф. Маркова була присвячена молодому поколінню, до того ж він торкнувся також водопроводу, до якого спочатку ставилися, сказав він, так само скептично, але за короткий час міський водопровід поборов усі упередження і в даний час швидко розвивається.

На закінчення було запропоновано тости окремо за всіх, хто потрудився під час будівництва трамвая, а також за представників усіх відомств, які вшанували урочистість відкриття трамвая своєю присутністю»¹⁶⁶.

Періодична преса із менторською та мікроскопічною точністю і обговоренням всіх сторін відкриття трамваю в місті так описала цю надзвичайно важливу подію: «Учора, 13 липня, нарешті, відбулося відкриття

¹⁶⁵ Пашутин А. Н. Вказ. пр. С. 240.

¹⁶⁶ Пашутин А. Н. Вказ. пр. С. 237–241.

руху Єлисаветградським електричним трамваєм. О 4 год. пополудні до центральної станції, – красивої будівлі, прибраної прапорами, почали з'їжджати запрошені, – міський голова О. М. Пашутін, голова окружного суду п. Губер, поліцмейстер Л. П. Богомольц, члени міської управи пп. Рутковський, Макаров, товариші директора міського банку Шамотульський та Азьмін, керуючий місцевим відділенням державного банку п. Пономарьов, командир таганрозького полку п. Алексєєв і багато інших осіб. Преса була представлена кореспондентом «Одесских новостей».

О 17 год. два священики з хором півчих почали служити молебень у машинному відділенні. Усі службовці трамвая, – керуючий технічною частиною Гольст, його помічник п. Терре та інші, монтери, – Пустерло, Шерлен та інші були на місці. Машиністи стояли біля своїх машин, готові за першим знаком пустити двигуни в хід. Публіки набралось взагалі багато. Машинне відділення своєю чистотою, силою і витонченістю машин справляло дуже приємне враження. Після проголошення «Многая літа» священики покрили машини, машиністи повернули ручки, колеса закрутилися, зашуміли, могутні, 150-ти сильні двигуни почали свою роботу, так би мовити, офіційно. Освячення водою було проведено у всіх будівлях. У цей час проти станції стояли готовими для гостей кілька вагонів. Дали сигнал, – і один за одним вагони рушили до окружного суду. Але ось перший зупиняється. Виявляється, що хтось поклав на рейки камінь, але вагоновожатий помітив це, і камінь зняли. Вагони пішли вперед, викликаючи чималу цікавість численної публіки, що зібралася по обидва боки Великої Перспективної та Двірцевої вулиць. Біля зимового приміщення вагони зупинилися, і гостей запросили в зал скуштувати хліба–солі, запропонованих за п. Бродського, який не приїхав через хворобу, його племінником паном М. Бродським. Обід затягнувся до 9 год. вечора. Перший тост, вкритий криками «Ура!» і звуками народного гімну, був запропонований міським головою О. М. Пашутіним. Потім пішли тости за здоров'я п. Бродського, як облаштовувача трамвая, міського голови, та інших осіб, які брали в цій

справі діяльну участь, за процвітання промисловості, за будівельників трамваю, енергії та знанню яких місто зобов'язане його швидким спорудженням, за його «невидимих будівельників» – робітників і т. д. З тостів за своєю оригінальністю виділялися п. Губера про те, щоб трамвай якнайменше стикався із судом, і Г. Маркова, який підняв келих за юне покоління, яке повинно «далеко вперед піти порівняно з поколінням, що відходить». Трамвай, на думку п. Маркова, має крім усього виховне значення. Як жива і повсякденна демонстрація практичного застосування сухої і теоретичної науки, він повинен в учня збуджувати наукову цікавість і розвинути охоту до знання. Ця думка і тост викликали загальне співчуття. Сьогодні вже відкрито, якщо ще поки не зовсім правильний, то систематичний рух вагонів»¹⁶⁷.

Сухість та критичність матеріалу статті показує на широкий погляд на проблему, винайдення нових ворогів трамваю, огріхів при будівництві – нічого не проходило повз очі представників всюдисущої преси.

Здавалося, що ніщо не віщувало таких швидких та сильних неприємностей щойно відкритому трамваю в Єлисаветграді. Але дуже цікавими були дії всіх посадових осіб, які не бажали брати на себе огріхи та недовершеності роботи по повному відкриттю трамваю, повного та законного дотримання всіх процедур цієї великої справи. Також вражає стоїчність та реакція винуватців, яких було оштрафовано, внаслідок не законних дій при процедурі відкриття руху трамваю в Єлисаветграді: «Квапливість, з якою відкрили, за розпорядженням Бродського, рух електричним трамваєм, дає свої результати, часом досить несподівані. Нашим читачам відомо, що внаслідок не зовсім правильно виведених заокруглень, особливо на розі Великої Перспективної і Двірцевої вулиць, та осідання колії, головним чином на ділянці від будинку Бородкіна до вокзалу, рух у свій час довелося зупинити, і вагони ходили лише до бульвару. До

---

¹⁶⁷ Юг. Наши корреспонденции. Елисаветград, 14 июля // Одесские новости. 1897. № 4030. 16 июля. С. 3.

цього треба ще приєднати навмисне псування колії з боку, мабуть, візників, для яких трамвай є дуже небезпечною конкуренцією. Часто знаходили каміння в жолобках, а днями виявлено поломку мідних з'єднань між рейками, тож довелося ретельно оглянути всю колію, обираючи, де потрібно, каміння бруківки. Мало того: динамо-машини виявилися нижчими за покладені на них надії; можливо, не зовсім уміле поводження з ними, а можливо, і погана конструкція їх були причиною псування деяких частин, наприклад, т. зв. якоря; хоч би що там було, але одна динамо-машина перестала працювати, і всю роботу вела інша – запасна. Але ось рух раптом зовсім призупинився.

Візники, а за ними численні вороги трамваю з добровольців почали із захопленням зловтішатися, і пророкувати крах нещодавно народженого і корисного для міста підприємства. Виявилось, що причина зупинки не технічного, а суто стороннього, адміністративного характеру. Офіційне відкриття трамвая відбулося 13 липня. Хоча не було отримано з губернського правління затвердженого міністерством технічного проекту, але як міський голова, так і управління трамваю одержали про затвердження телеграфні повідомлення, в одному з них говорилось, що затверджений проект «надсилається». Маючи в руках офіційні телеграми, особи, які завідують трамваем, вважали себе вправі відкрити рух. Минуло кілька днів. Раптом із губернського правління надходить запит із такого приводу: з надісланих до Херсона запрошень на обід телеграм убачається, що рух відкрито, і відкрито до одержання відповідного дозволу на підставі затвердженого проекту, а тому, де, на якій підставі це зроблено, тим паче, що колія, споруди та рухомий склад трамвая мають бути оглянуті попередньо губернською комісією. Поліціймейстер склав протокол про такі незаконні дії управління трамвая і притягнув його до відповідальності на підставі ст. 29 статуту про покарання, що накладаються мировими суддями. 21 липня трамвай в особі управителя Гольста і відсутнього начальника руху (за відділом адміністрації) п. Фонберга судили перед міським суддею 3-ї дільниці

п. Гегером. Обвинувачених визнали винними й оштрафували на 16 руб. кожного. Крім того, суддя постановив зобов'язати їх підпискою не відновлювати руху до огляду трамвая губернською комісією. П. Гольст на суді виправдовувався тим, що, власне, справжньої експлуатації ще не було, а було відкрито, та й то на підставі офіційних телеграм, пробний рух для дослідження колії та провізової здатності вагонів. «Але ж ви ж стягували з громадськості плату?» П. Гольст це визнав, але пояснив, що вагони слід було пускати з пасажирями. Возити ж поки що публіку безплатно, як це й передбачалося на початку, виявилось неможливим з огляду на катеринославські прецеденти, коли нараховували до дев'яти нещасних випадків, завдяки тому, що через безплатний переїзд біля вагонів билися й тиснули один одного; плату довелося брати мимоволі для зменшення кількості публіки. Обвинувачення підтримував поліцеймейстер особисто. Рішенням судді п. Гольст залишився незадоволений і справу переніс до з'їзду, а для того, щоб ніхто не бентежився, вчора вагони ходили всією лінією, наповнені виключно службовцями трамвая»¹⁶⁸.

На початку ХХ ст. в Єлисаветграді електричний трамвай вже діяв в повному обсязі. Так, у 1910 р. в місті діяло управління Єлисаветградської міської залізниці (електричний трамвай). Його склад був таким: головний інспектор А. М. Бріксман, агент М. О. Преображенський, головний бухгалтер Н. С. Дайчман, завідувач рухом І. Л. Гуляйбіда, завідувач майстернями А. І. Теплов¹⁶⁹.

Отже, ми бачимо, наскільки напруженим та складним було будівництво в Єлисаветграді руху трамваю. Змінювалися підрядники, їхні вимоги, швидко і якісно відбулася побудова трамваю в місті. І в той же час в місті існували явні вороги трамваю та було покарано діячів, які відкрили рух трамваю без усіх потрібних на це дозволів.

¹⁶⁸ Юг. Наши корреспонденции. Елисаветград, 22 июля // Одесские новости. 1897. № 4037. 24 июля. С. 3.

¹⁶⁹ *Памятная книжка Херсонской губернии на 1910 год* / Херсон. Губерн. Правл. Херсон: Тип. Херсон. Губерн. Правл., 1910. С. 96.

3.3. Фінансова діяльність міського самоврядування

Міський громадський банк засновано у місті Єлисаветграді в січні 1865 р. за клопотанням міського товариства¹⁷⁰ (див. Додаток Д). Клопотання про заснування міського банку розпочато ще 1851 р. поданням про це 13 вересня того року міським головою М. П. Пашутіним. Проєкт положення банку було складено на підставі Височайше затвердженого положення від 29 жовтня 1847 р. для міста Архангельська. Зазначене клопотання, однак, не мало успіху, оскільки залишок відкупної суми, що належала м. Єлисаветграду і зберігалася в Санкт-Петербурзькій охоронній скарбниці, яку передбачалося перетворити на основний капітал банку, виявився на той час лише в сумі 43 191 руб., що було визнано недостатнім. Потім клопотання про заснування в місті Єлисаветграді міського банку, засноване за рішенням товариства, було знову порушене під час вторинного служіння міським головою М. П. Пашутіна в 1863 р. Цього разу на утворення основного капіталу банку були вказані такі капітали: т. зв. допоміжний капітал, що залишився від скасованого, після переходу м. Єлисаветграда в цивільне відомство, будівельного комітету, Всемиловитвіше дарований місту 1836 р. для позичкової роздачі громадянам під забудову будинків, у сумі 74 329 руб. 28 коп., міський запасний капітал 10 157 руб. 54 коп., лікарняний 23 819 р. 54 коп. і богадільний 7706 руб. 33 коп., а всього 116 006 руб. 70 коп., які і склали згодом з дозволу Міністерств внутрішніх справ і фінансів основний капітал міського банку під час його заснування. Клопотання про заснування в місті Єлисаветграді міського банку було задоволено наприкінці 1864 р. Незабаром було проведено вибори до правління банку, і сам банк було відкрито 14 січня 1865 р. в міському будинку, у якому нині міститься громадська жіноча гімназія¹⁷¹.

---

¹⁷⁰ Пашутин А. Н. Вказ. пр. С. 195.

¹⁷¹ Пашутин А. Н. Вказ. пр. С. 196.

Першим директором міського банку був місцевий купець А. М. Філіп'єв, який прослужив на цій посаді шість років, а товаришами директора Д. Ф. Лошкар'єв і Г. Л. Когон. Наразі, операції міського банку простягаються до 13 млн руб. на рік, основний капітал банку зріс до 691 682 руб. 40 коп. і запасний до 242 121 руб.

У 1867 р. міський банк переміщено в міську будівлю, в якій містилися й інші присутствені місця, 1888 р. ж приміщення міського банку збільшили новою прибудовою, зі спеціально пристосованою для нього коморою. Міський банк згідно зі статутом увійшов до складу міських установ, підвідомчих міському управлінню, перед яким і звітував¹⁷².

У періодичній пресі в газеті «Одесский листок» № 203 за 1889 р. було докладно описано роботу, діяльність Єлисаветградського міського банку. Крім цього в місті були позабанківські фінансові установи, що існували не через урядовий дозвіл, які надавали населенню фінансові послуги на самих різноманітних умовах. Це були т. зв. «тижневі банки». У Єлисаветграді можна було назвати чимало осіб, які за допомогою операцій цього банку з грошей склали собі круглі статки. Справу вели у такий спосіб. Володар капіталу роздавав свій капітал кільком особам за порівняно (мовою, звісно, лихварів) незначний відсоток – 2 руб. зі 100 на місяць, але водночас, однак, одержував не 2 % на місяць або 24 річних, а відсотків 600–900. Ця операція з'ясується детально на прикладі. Бажає, скажімо, який-небудь бідняк зайнятися візним промислом. На купівлю всього обзаведення йому потрібно, припустимо, ще 110–115 руб. Він звертається до «тижневий банку». Банкоутримувач, під чийось поруку, видає йому під нотаріальний вексель цю суму, утримавши з неї належний відсоток. Отже, замість 15 руб., на які написаний вексель, візник отримує 118 руб. із тим, що він зобов'язаний упродовж 50 тижнів сплачувати по 3 руб. Крім того, на забезпечення справності платежу він видавав розписку про взяття придбаного на позичені йому гроші майна на прокат від банкоутримувача. Цим угода закінчувалася.

---

¹⁷² Пашутин А. Н. Вказ. пр. С. 197.

Тепер наставали платежі. У кожному платежі була сплата відсотків і погашення. Чи можна розрахувати, скільки відсотків сплачує нещасний клієнт «тижневого банку»? Запитайте такого власника «тижневого банку», і він вам дуже скромно відповість, що він ніколи не дозволяє собі стягувати більш як 2 %; спробуйте обізвати його лихварем – він вас негайно притягне до суду, а, насправді, ж це денний грабіж, який відбувається відкрито на очах у всіх, і нікому до цього діла немає! Негласні позичкові каси утримувати було заборонено, і тому за ними стежать, а про «тижневі банки» (недільні) нічого не сказано, і тому вони благополучно продовжують існувати абсолютно відкрито. Давно чи поїхав від нас пан Г., який створив собі великі статки за допомогою «тижневого банку» тепер на його зміну прийшли інші, тим паче, що це надвигідний гешефт, який дає можливість за один рік за найнесприятливіших умов капітал у три, а то й у п'ять разів. Вид такого роду банку практикується і в селі павуками, а нещасні мухи, як у місті, так і в селі, без усякої приманки, ідуть у це павутиння і в ньому задихаються. Варто розуміти, що жодних платіжних розписок ці поважні діячі своїм жертвам не видають, і від їхньої волі залежить чинити з ними все, що йому – цьому кровожерливому павуку – заманеться. Нашій поліції не завадило б звернути на це увагу¹⁷³. – Такі відгуки преси були про т.зв. «тижневі банки». Звичайно, крім цих «тижневих банків» діяли й нормальні звичайні фінансові установи в місті. Активно діяв в Єлисаветграді Державний банк Російської імперії. Цікавою була справа віднайдення для нього приміщення для роботи в місті. Так, відділення державного банку на початку січня 1894 р. планувалося розмістити у будинку Протопопова (колишнього Тихонова)¹⁷⁴.

Вже на початку лютого 1894 р. керуючий Єлисаветградським відділенням державного банку п. Слободзінський проводив переговори про наймання міського будинку (колишнього Остроухова) під приміщення банку.

¹⁷³ *Русская почта* (От корреспондентов «Одесского Листка»). Єлисаветград, 13 августа // *Одесские новости*. 1889. № 217. Вторник. 16 (27) августа. С. 3.

¹⁷⁴ *Новости Юга*. (От наших корреспондентов). Єлисаветград, 7 января // *Одесские новости*. 1894. № 2839. Вторник. 11 (23) января. С. 3.

Причина зміни рішення полягала в тому, що оскільки запропоноване приміщення будинку колишнього Тихонова знаходилося майже на околиці міста і своєю далекою відстанню від торгового центру становило для елісаветградських комерсантів велику незручність¹⁷⁵.

Приміщення для відділення державного банку, після довгих пошуків, було найнято нарешті в будинку Бурназова. В Єлісаветграді багатьом здавалося, що цей будинок був обраний не зовсім вдало, оскільки перебуваючи наприкінці Перспективної вулиці, він був дуже віддалений від центру¹⁷⁶. В Єлісаветграді відділення державного банку мало відкрити свої дії із другої половини червня¹⁷⁷.

У середині лютого 1894 р. було опубліковано звіт Єлісаветградського міського громадського банку за 1893 р., загальний обіг якого склав суму в 11 736 232 руб. 30 коп. Це було менше обігу 1892 р. на суму – 1 259 645 руб. Операція банку з обліку векселів склалася на суму – 2 451 850 руб. 46 коп. Сплачено було 4474 векселів на суму 1 703 093 руб. 46 коп. та протестовано 175 векселів на суму 46 814 руб. На 1 січня 1894 р. у портфелі банку перебувало 1910 векселів на суму 701 943 руб. Позики під заставу відсоткових паперів було видано на суму 266 834 руб.; позику під заставу будівель у Єлісаветграді видано на суму 917 041 руб.; під заставу земель – 60 370 руб.; під заставу товарів – 31 625 руб. Усього витрат по банку було на суму 22 928 руб. 32 коп., а чистий прибуток за операційний 1893 рік склав 80 092 руб. 67 коп.

Справи Єлісаветградського міського банку, як свідчили наведені цифри, перебували у блискучому стані. Не можна було обійти мовчанням плідну діяльність директора Ф. Ф. Кіреєвського та його товаришів:

¹⁷⁵ *Новости Юга.* (От наших корреспондентов). Єлісаветград, 8 февраля // Одесские новости. 1894. № 2868. Четверг. 10 (23) февраля. С. 3.

¹⁷⁶ *Новости Юга.* (От наших корреспондентов). Єлісаветград, 20 февраля. Текущие новости // Одесские новости. 1894. № 2881. Ср. 23 февраля. (7 марта). С.4.

¹⁷⁷ *Новости Юга.* (От наших корреспондентов). В Єлісаветграде // Одесские новости. 1894. № 2940. Четверг. 28 апреля. (10 мая). С. 3.

І. П. Шатова і Д. Ф. Лашкарьова. Завдяки їм Єлисаветградський міський банк вважався одним із самих солідних міських банків у всій імперії¹⁷⁸.

Справи затвердження складу та інші планові бюрократичні процедури впливали також і на роботу міського громадського банку.

Після затвердження нових виборів членів Єлисаветградської міської управи та міського голови Єлисаветграда Херсонським губернатором на початку травня 1894 р., мали розпочатися вибори товаришів директора Єлисаветградського міського громадського банку. Пани Шатов і Лошкарьов, які займали цю посаду багато років, заявили, що залишаться на службі лише за тієї неодмінної умови, якщо дума асигнує велику платню, оскільки заняття в банку гальмували особисті справи і навряд чи справедливо оплачувалися в сумі 1500 руб.¹⁷⁹. Наприкінці весни в Єлисаветграді було заявлено про відкриття в майбутньому відділення Азовсько-Донського комерційного банку¹⁸⁰.

Діяльність Єлисаветградського міського громадського банку неодноразово обговорювалася з читачами «Одесских новостей». Його діяльність привернула до себе увагу Міністерства фінансів, яке надало таку атестацію: «Діяльність Єлисаветградського банку: не нехтуючи дрібними векселями і заставами, він здійснював величезні операції і дав прибутку на основний капітал 421 тис. руб. – 76 тис. руб., тобто понад 18 відсотків, незалежно від тих послуг, які він надав місцевому населенню і тієї вигоди, яку він йому приніс. Розвиток банків, що діють подібним чином, на думку Міністерства фінансів, принесе величезну користь країні».

У той час, коли майже повсюдно лунали скарги на розкрадання і незадовільне ведення справ банків, Єлисаветградський міський банк заслуговував на такий схвальний відгук. А між тим, був час, коли він висів на

¹⁷⁸ *Новости Юга*. (От наших корреспондентов). Елисаветград, 14 февраля // Одесские новости. 1894. № 2874. Среда. 16 (28) февраля. С. 4.

¹⁷⁹ *Новости Юга*. (От наших корреспондентов). Елисаветград, 6 мая // Одесские новости. 1894. № 2950. Понедельник. 9 (21) мая. С. 3.

¹⁸⁰ *Новости Юга*. (От наших корреспондентов). Елисаветград, 30 мая // Одесские новости. 1894. № 2971. Ср. 1 (13) июня. С. 3.

волосині. Це було на початку 1880-х років, коли для задоволення вимог вкладників довелося звернутися до Миколаївського державного банку, який видав на векселі розміром в 50 тис. руб. всього лише 35.

Прогресивне зростання Єлисаветградського банку слід було віднести до діяльності його директора Ф. Ф. Кіреєвського. Тільки завдяки його енергії, його вмінню вести справу, його такту, установа, якій загрожував крах, за якихось 14 років стала на ту висоту, якій могли позаздрити громадські банки інших міст. Ф. Ф. Кіреєвський і його товариш І. І. Шатов доклали не мало зусиль, щоб розвинути міський банк, надаючи дрібним торговцям велику користь, і ця праця була гідно оцінена Міністерством фінансів. Кореспонденти «Одесских новостей», розбираючи звіти єлисаветградського міського банку, завжди висловлювалися так само¹⁸¹.

У роботі Єлисаветградського міського банку траплялися й негативні моменти. Це було пов'язане з поширенням його впливу. Були й поважні громадяни Єлисаветграда, які заперечували свою роботу агентом банку. Так, Самуїл Давидович Шапошніков заперечував це та повідомляв в «Одесских новостях»: «У «Відомостях Єлисаветградського міського громадського управління» з'явилося оголошення правління Бессарабсько-Таврійського Земельного банку, яким доводиться до відома домовласників міста Єлисаветграда, що я агентом названого банку не перебуваю. Оголошення це, не знаю чим викликане, є зайвим, оскільки ніколи я не рекомендував себе агентом. Упродовж 17 років я був повіреним багатьох поважних клієнтів у справах Бессарабсько-Таврійського банку і чесністю своєю заслужив повну їхню довіру. Не далі, як минулого року, я заклав у банку нерухомого майна на суму близько 200 тис. руб., але нікому з моїх вірителів не представлявся

---

¹⁸¹ *Новости Юга.* (От наших корреспондентов). Єлисаветград, 23 апреля. (О нашем городском общественном банке) // *Одесские новости.* 1894. № 2938. Вторник. 26 апреля (8 мая). С.3.

агентом. Тому й оголошення Правління банку я маю назвати безпідставним»¹⁸².

Несла банківська справа Єлисаветграда і величезні втрати, які, навіть, викликали в місті чутки та справжню паніку. В Єлисаветграді 19 березня 1896 р. поховали Ф. Ф. Кіреєвського, який служив директором міського банку¹⁸³. Похорони пройшли з великою пишністю, і в той же день по місту поширилася чутка про те, що каса банку опечатана поліцією та прокурором окружного суду. При перевірці цих фактів з'ясувалася суть справи. Покійний Ф. Ф. Кіреєвський був опікуном дитячого притулку та скарбником місцевого товариства Червоного Хреста, і довірені йому гроші він зберігав у приватному портфелі в касі банку. Коли він помер, завідувач касою, заступник директора, А. Н. Макєєв завив про зберігання в ній приватного портфеля Ф. Ф. Кіреєвського і зажадав його негайного опечатування, що було виконано. Поява в банку влади та накладення ними печаток на приватні суми дало привід в місті розповідати, що опечатана взагалі каса самого банку, – чутки, як виявилось, були абсолютно безпідставними. Обов'язки директора банку виконував п. Куцин¹⁸⁴.

Для багатьох домовласників міста, а особливо для тих, хто, захоплюючись привабливими пропозиціями кредитів з боку функціонуючих у Єлисаветграді земельних банків, поспішає закладати в них своє майно, буде вельми корисно ознайомитися з наступним порівняльним розрахунком відсотків на 1 тис. руб., узятих у поземельному і міському банках. Узявши одні й ті самі терміни 20, 25, 34, 41, 62 і 77 півріч, укладач розрахунку показує, що, незважаючи на те, що позики в земельних банках беруть із 4½ відсотка річних, а в міському громадському банку – із 7½, – унаслідок цього позика в останньому вигідніша, порівняно з поземельними, на 52 руб., 46, 34,

¹⁸² *Вниманию* домовладельцев города Елисаветграда // Одесские новости. 1894. № 2986, Суббота. 18 (30) июня. С. 4.

¹⁸³ *Новости Юга*. (От наших корреспондентов). Елисаветград, 20 марта // Одесские новости. 1896. № 3583. Пятница. 22 марта. С.3.

¹⁸⁴ *Новости Юга*. (От наших корреспондентов). Елисаветград, 20 марта // Одесские новости. 1896. № 3583. Пятница. 22 марта. С. 3–4.

56, 35, 94 руб. і тільки при позиці на 77 півріч баланс хилиться на користь земельних банків на 46 руб. 75 коп. Такий висновок, для багатьох абсолютно несподіваний, пояснюється просто: тоді як міський банк стягує відсотки лише за залишок капіталу, поземельні з першого до останнього півріччя беруть ту саму суму лише з найнікчемнішим зниженням. Так, наприклад, у разі позики на 20 півріч з першого до останнього платежу слід вносити по 67 руб. 50 коп. на півроку. Звичайно, платежі позичальника будуть розподілятися і за рахунком відсотків, і за рахунком адміністрації, і т. д., але для платника байдуже, яку бухгалтерську кваліфікацію отримують його гроші: важливим є те, що він повинен платити. До того ж він втрачає в курсі, сплачує одноразовий внесок; якщо до цього доєднати ще побічні витрати – винагороду агентам, виїзди, оцінювання, втрати, коли позику здійснюють із запізненням проти серії тощо, то великі й щедрі вигоди, які отримують поземельні банки, і про які також говорили останнім часом у Єлисаветграді, перетворюються, врешті-решт, у ярмо, яке накладається на позичальника на цілі роки квазі-благодійними установами іпотечного кредиту. Це явище має наступні причини: по-перше, розрахунки земельних банків складені так майстерно, що їхню справжню сутність пізнають тільки тоді, коли вже пізно; по-друге, Єлисаветград, охоплений заставною манією бессарабсько-таврійськими та полтавськими форсованими оцінками, і більшість кидається в позики тільки тому, що цифра в 4½ відсотки приваблива й обіцяє і підвищення добробуту, й можливість збагачення, та інше, але рішуче не в змозі зрозуміти, що це є лише лічильний фокус – і більше нічого. Не всім ця позика справді потрібна, а тим часом її роблять заради спокуси, і ми вважаємо цілком корисним вказати на справжнє значення замаскованих цифрою в 4½ відсотки розрахункових таблиць поземельних банків. Позичити легко; легко закріпостити свій будинок; але нехай наші домовласники взагалі, а особливо бідні жителі передмість знають, що бути «прикажчиками банку» – невесела перспектива.

Торкнувшись цього питання, ми вважали доречним вказати на той факт, що паралельно з офіційними агентствами земельних банків існують неофіційні комісіонери, через яких можна дуже швидко і зручно отримати позику, сплативши, звісно, їм чималий куртаж¹⁸⁵.

Проводились в Єлисаветграді і регулярні ревізії в громадському банку. Так, за розпорядженням п. міністра фінансів на початку жовтня 1900 р., було здійснено урядову ревізію Єлисаветградського громадського банку. Чинownik особливих доручень, який проводив ревізію, надвірний радник Енрольд виявив, що, за взагалі благонадійного стану справ банку, правлінням його допускалися деякі відступи від правил Положення про міський громадський банк, головним чином з операції позичок під заставу нерухомості, і не завжди дотримувалися умови правильного запровадження облікової операції. У той же час ревізією було констатовано, що обліково позичкова операція Єлисаветградського міського банку була спрямована, переважно, до надання дрібного кредиту міським мешканцям, які мали в ньому потребу. Така постановка банківських операцій викликала схвалення з боку п. міністра фінансів з побажанням, щоб вона зберігалася і на майбутнє. Про все це пан херсонський губернатор поінформував Єлисаветградську міську управу, для доповіді міській думі¹⁸⁶.

Наведемо склад керівництва та працівників Єлисаветградського міського громадського самоуправління в різні роки на початку ХХ ст. Кількість охочих працювати в управі була незначною. Тому деякі особи через невеликий проміжок часу знову обиралися до виконавчого органу. Наприклад, восени 1902 р. член управи С. С. Рутковський став заступником директора Єлисаветградського міського громадського банку й на його посаду було обрано І. Г. Дубровінського. Кандидатуру останнього не було

---

¹⁸⁵ *Куртаж* – комісійна винагорода, яку одержують біржові маклери та інші посередники за комерційні операції.

¹⁸⁶ *Юж.* Наши корреспонденции. Єлисаветград, 10 октября. Проводились в Єлисаветградě регулярные ревизии в общественном банке // Одесские новости. 1900. № 5098. Четверг. 12 октября. С. 3.

затверджено губернатором. Через відсутність кандидатів дума повернула С. С. Рутковського, мотивуючи рішення тим, що губернатор не встиг його затвердити на обрану посаду заступника директора Єлисаветградського міського громадського банку¹⁸⁷.

Міський громадський банк знаходився в міському будинку, напроти бульвару). У 1910 р. його очолював директор – М. М. Азмін, заступники директора Л. Е. Дембовський, Петровська, А. М. Караманенко. Бухгалтер – В. М. Соломенцев, помічник бухгалтера і секретар А. К. Тарковський¹⁸⁸. У 1911 р. цей міський заклад очолювали ті ж самі люди, тільки в джерелі їх вже вказано по імені та по-батькові¹⁸⁹.

У 1913 р. директор – Михайло Михайлович Азмін, його заступники: Савва Саввович Рутковський, Людвіг Эразмович Дембовський. Бухгалтер – Василь Миколайович Соломенцев, його помічник (він же – секретар) – Олександр Карлович Тарковський¹⁹⁰. У 1914 р. банк представляли ті самі люди. Тільки виконуючим справами бухгалтера Олександр Карлович Тарковський – Александровська, посада його помічника (він же – секретар) була вакантною¹⁹¹.

Таким чином, ми бачимо, наскільки важливою та багатосторонньою була фінансова діяльність Єлисаветградського міського самоуправління в 1871–1917 рр. А головну роль у забезпечення фінансової стабільності міста відігравав Єлисаветградський міський банк.

---

¹⁸⁷ Крижанівський В. М. До проблеми вивчення особового складу присутствія Єлисаветградської міської управи (вересень 1871 – лютий 1917 рр.) // Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]: зб. наук. пр. Сер.: Історичні науки. Кіровоград: РВВ КДПУ, 2014. Вип. 19. С. 35.

¹⁸⁸ *Памятная книжка Херсонской губернии на 1910 год* / Херсон. Губерн. Правл. Херсон: Тип. Херсон. Губерн. Правл., 1910. С. 96.

¹⁸⁹ *Памятная книжка Херсонской губернии на 1911 год* / Херсон. Губерн. Правл.; под ред. Советника губерн. Правл. А. А. Золотарева. Херсон: Тип. Херсон. Губерн. Правл., 1911. С. 171.

¹⁹⁰ *Памятная книжка Херсонской губернии на 1913 год* / Херсон. губерн. стат. ком. Херсон: Губерн тип., 1913. С. 373.

¹⁹¹ *Памятная книжка Херсонской губернии на 1914 год* / Херсон. губерн. стат. ком. Херсон: Губерн. тип., 1914. С. 342–343.

3. 4. Роль місцевого самоврядування в забезпеченні благоустрою та санітарного стану міста

Після введення в Єлисаветграді нового Міського положення 1870 р., до відання міської управи було передано будівництво в місті та спорудження міських будівель. У деяких випадках міська дума обирала для цього спеціальні виконавчі комісії. Із введенням нового Міського положення, міським управлінням було збудовано багато будівель. Серед них: три корпуси будівель із каплицею і літній барак у міській лікарні, казарми для всіх військових частин, які квартирують у місті (Білоруського полку і обозного батальйону), чоловіча гімназія, дві прибудови до будівлі жіночої гімназії, прибудова до будівлі державних установ для міської управи та міського банку, нова будівля для пожежного обозу, двоповерхова будівля з магазинами на Двірцевій вулиці, будівлі для приміщення Завадовського, Балківського, п'ятого міського і Кушовського народних училищ, придбано будівлю для Биківського народного училища, побудовано кам'яний корпус торгових крамниць біля Преображенської церкви, міська різниця будівля для трактирного закладу при скотопригінному дворі та сам скотопригінний двір, зроблено залізну решітку навколо міського бульвару та всі павільйони і кіоски на бульварі, кам'яну будівлю для ретирадного місця, на базарній площі, придбано будівлю для нічліжного притулку, зведено кілька нових будівель у міській християнській богадільні, придбано цегельний завод із землею при ньому на Озерній балці, зведено кілька возових ваг для зважування сіна на базарній та ярмарковій площах, а також наново перебудований великий міст і гребля через р. Інгул. Грандіозною міською спорудою став новий міський водопровід¹⁹².

На основі проаналізованих джерел, можемо стверджувати, що однією з головних проблем населення Єлисаветграда кінця 80-х рр. XIX ст. стала велика наявність скажених собак, які нападали на людей. Місцем їхнього

---

¹⁹² Пашутин А. Н. Вказ. пр. С. 99–100.

постійного перебування були ярмарки, базари та збудовані на початку 70-х рр. XIX ст. скотобійні та скотопригінний двір. Місцева поліція мало приділяла уваги цій проблемі, так само як і органи Єлисаветградського міського самоуправління. Для прикладу наведемо такий випадок: 25 червня економку аптекаря Полещука покусав скажений собака. Собаку було вбито і доставлено ветеринарному лікарю для дослідження. Досліджував він його чи ні, невідомо, але факт той, що жінка, марно дочекавши чотири дні посвідчення про те, що собака був скажений, поїхала без такого.

Наприкінці червня 1898 р. із Єлисаветграду на бактеріологічну станцію в Одесі було відправлено декілька дітей, покусаних скаженими собаками. Під час огляду одного з них співробітниця бактеріологічної станції не побачила жодних укусів, тому знайшла непотрібним робити цій дитині згубні вакцини і її відправили до дому [...] Формалізм і повна байдужість, на превеликий жаль, часто супроводжували всю роботу різних органів та закладів. Отже, це не новина, і не в цьому річ, а в тому, якщо від поліцейських та інших управлінь стануть вимагати більш повних відомостей про укуси, як їх здійснено, через одяг чи ні, подання медичного огляду тощо, тоді укушені, ми впевнені, раніше захворіють на гідрофобію, ніж ці вимоги будуть виконані». Дитину покусали близько 15–16 липня, але батьки не побажали відправити її на бактеріологічну станцію і тепер вона померла від гідрофобії¹⁹³.

Як зазначав кореспондент, питання про обов'язкове щеплення за методом Пастера на початку відкриття бактеріологічної станції в Одесі, було предметом дебатів, і у земських зборах, й було вирішено негативно. Здавалося тепер, коли статистика бактеріологічних станцій уже рельєфно переконала кожного у важливості нових Пастерівських щеплень, не завадило б питання це підняти знову і, ймовірно, тепер рішення його буде інше. Єлисаветградці не пам'ятають такої великої кількості скажених собак, і в

---

¹⁹³ *Гідрофобія* – застаріла назва сказу.

цьому велика частина провини падала на місцеву поліцію, до обов'язків якої входило вжиття заходів проти громадської безпеки¹⁹⁴.

Іншою важливою проблемою міста і справжньою головною ідеєю для налагодження нормального, цивілізованого життя в місті стала проблема проведення водопроводу. В Єлисаветграді п'ять місяців мешканці чекали і врешті-решт пресі довелося вдатися до публікації для виклику осіб, які бажали взяти на себе спорудження водопроводу. Виявилося, що п. Пастухов, як було повідомлено 17 серпня 1889 р. думі з телеграми Єлисаветградського міського голови, пропонував такі умови, на які жодним чином погодитися було неможливо. У місті прекрасно розуміли ситуацію, бо інакше й бути не могло. П. Пастухов, насамперед, комерсант, а тому він, спостерігаючи, що у місті інших контрагентів не було, запропонував не вигідні умови. У місті очевидці були майже впевнені, що коли в газетах з'являться публікації і п. Пастухов побачить, що Єлисаветградська дума серйозно взялася до справи, тоді серед конкурентів з'явиться той самий п. Пастухов. Коли мали з'являтися публікації, чи скоро, чи була вже готова вироблена кондиція (на що за два роки, від дня рішення думи про будття водопроводу, було достатньо часу). Також мешканців міста цікавили питання, чи скоро буде укладено контракт, чи знову справу буде відкладено в довгий ящик. Про те, наскільки для нас водопровід для міста був важливий, повторювати не потрібно, – про це вже достатньо в місті обговорювалося, писалося, досліджувалося¹⁹⁵.

Життя мешканців Єлисаветграда, їхні комфортні умови життя прямо залежали від погоди та стану р. Інгул. Над Єлисаветградом 20 серпня 1889 р. вибухнула гроза зі зливою, що йшла з невеликими перервами майже цілу добу. Заподіяв дощ чимало бід – «зруйнував два мости, залив частину базару,

---

¹⁹⁴ *Русская почта*. (От корреспондентов «Одесского листка»). Єлисаветград, 30 июля // Одесский листок. 1889. № 205. Среда. 2 (14) августа. С. 3.

¹⁹⁵ *Русская почта*. (От корреспондентов «Одесского листка»). Єлисаветград, 18 августа // Одесский листок. 1889. № 221. Воскресенье, 20 августа. (1 сентября). С. 3.

але за те він приніс величезну користь, змив хоч частину тих нечистот, у яких ми буквально застрягли по вуха»¹⁹⁶.

Виникали в місті й інші проблеми в повному обсязі, зокрема спалахи різних інфекційних хвороб. Так, у місті мав місце дифтеріт і проявився досить тяжко, несучи смерть дітей різного віку. У місті був виявлений і тиф, але «за те спала собі сном праведників Єлисаветградська міська санітарна комісія». У 1888 р. вона видала обов'язкову постанову про очищення дворів. Комісією було вказано термін, до якого це очищення мало бути здійснено. Але на практиці після цього терміну вже скоро мав минути рік, а господарі, «як кажуть в народі, собі й у вус не дмуть». У місті всі розуміли, що причин для турбот у них не було. Єлисаветградська міська санітарна комісія довголітньою своєю діяльністю не встигла довести, що вона тільки витрачає безцільно папір і чорнило (щоправда, в дуже обмеженій кількості), але на діяльність активну не здатна [...] Як зазначала періодична преса міста: «Сумлінний аналіз санітарного стану показував на страшне становище у цій галузі міського самоуправління міста Єлисаветграда. У місті відмічали всі зацікавлені громадяни, що починаючи з подвір'я Єлисаветградської міської управи, навіть на найпарадніших вулицях, як-от Велика Перспективна і Двірцева, кожен двір був справжньою клоакою, гніздом всіляких бактерій і бацил, а про менш помітні вулиці й годі було казати. Так само бурхливі питання викликали Єлисаветградські базари й р. Інгул. Усі чудово розуміли, що хіба недостатньо того факту, що в Єлисаветграді не було дня, коли б не лютувала якась інфекційна хвороба, а Єлисаветградським думцям, хоч кілок на голові теши. Гласні міської думи вже давно вирішили виписати інфекційну камеру, але про неї нічого не чути. А в цей час в Єлисаветграді лахмітники розносили хворобу з хати в хату»¹⁹⁷.

¹⁹⁶ *Русская почта.* (От корреспондентов «Одесского листка»). Єлисаветград, 21 авг. // Одесский листок. 1889. № 224. Среда, 23 августа. (4 сентября). С. 3.

¹⁹⁷ *Русская почта.* (От корреспондентов «Одесского листка»). Єлисаветград, 21 авг. // Одесский листок. 1889. № 224. Среда, 23 августа (4 сентября). С. 3.

Велике значення в порядку денному Єлисаветградської міської думи мало питання збільшення кількості городових на 12 осіб. Це питання піднімалося на сесії міської думи 19 серпня 1889 р. Звичайно, в місті всі прекрасно розуміли, що збільшення кількості нижніх поліцейських служителів на 12 осіб далеко не задовольняло дійсної потреби¹⁹⁸.

В Єлисаветграді вважали, що бажано було б, щоб ці 12 осіб спеціально призначили постовими на менш людних і найвіддаленіших міських околицях, де зараз із настанням сутінків без револьвера в кишені не всякий міг зважитися пройти¹⁹⁹.

Виконання постанов Єлисаветградської міської думи та рішень міської управи розподілялися й на інші органи та підрозділи влади. Виконання та дотримання постанов було опосередковано покладено на Єлисаветградського поліцеймейстера. Ним у зв'язку з наближенням весни 1894 р., було оголошено жителям міста про те, щоб запобігти інфекційним хворобам, треба вжити заходів для очищення дворів і жител та загалом дотримуватись усіх санітарних правил, опублікованих 1893 р. Єлисаветградський поліцеймейстер повідомив, якщо поліція помітить невиконання домовласниками цих правил пізніше 1 квітня, то вони піддаватимуться судовому переслідуванню за ст. 102 Укладення про покарання. Оголошення мало тим більш важливе значення, що за зиму двори набули непрезентабельного вигляду, і нашарування бруду справді могли слугувати осередками для поширення інфекційних хвороб. У місті вважали, що в той же час, якщо поліцеймейстер звертався із закликом до мешканців, то не завадило б також нагадати і Єлисаветградській міській управі про те, що настав вже час почистити вулиці і площі (особливо Базарну), які являли собою далеко непривабливу картину.

---

¹⁹⁸ *Русская почта*. (От корреспонд. «Одесского Листка»). Єлисаветград, 18 августа // Одесский листок. 1889. № 221. Воскресенье. 20 августа (1 сентября). С. 3.

¹⁹⁹ *Русская почта*. (От корреспондентов «Одесского листка»). Єлисаветград, 21 августа // Одесский листок. 1889. № 224. Среда, 23 августа (4 сентября). С. 3.

Зазначимо, що відповідно до законодавства Російської імперії очищенням вулиць завідувала саме міська управа, стягуючи досить значний податок з мешканців міста. Тим часом, в Єлисаветграді вулиці зовсім не чистили, а якщо і чистили, то один раз у два місяці, що, зазвичай, ніякого результату не давало. Було б цілком бажано, щоб поліцеймейстер мав вплив на Єлисаветградську міську управу. Як зазначав кореспондент: «В місті були сподівання, що вона (управа – О. К.) мала прислухатися до його голосу; голос мешканців марно волав в пустелі. Доходило взагалі до абсурду: кореспондента «Одесского листка» якийсь Голованевський притягував до кримінальної відповідальності за наклеп у пресі щодо дотримання порядку та чистоти на вулицях та площах Єлисаветграда». Зазначимо про існування також певних труднощів у галузі будівництва. В Єлисаветграді на початку весни 1894 р. відчувалася нестача будівельної цегли, внаслідок чого деякі великі будівництва не могли бути зведені з початку весни. Робочі руки були в місті дешевими²⁰⁰.

На основі аналізу матеріалів періодичних видань можна побачити, що однією з головних проблем міста Єлисаветграда було своєчасне очищення вулиць міста від бруду. Але, як відомо, що добра справа двосічна: почніть не з того кінця, і замість доброї справи в результаті вийде її креатура, що приносить швидше шкоду, ніж користь. Для прикладу наведемо події, процеси квітня 1894 р. у справі очищення вулиць, які до цього повторювалися тривалий час. Єлисаветградська міська управа, в похвальному завзятті дещо почистити стогна (дороги, вулиці, площі у місті) і торжища від нашарувань бруду, вже кілька років практикувала це очищення вдень, між 12 і 14 год., тобто якраз у той час, коли відбувався найбільший рух на вулицях. Двірники, старанно працюючи, піднімали такий пил, що для містян немає жодної фізичної можливості вийти на вулицю. Палацову вулицю чистили, зазвичай, перед вечором, тобто якраз у той час, коли

---

²⁰⁰ *Новости Юга* (От наших корреспондентов). Єлисаветград, 13 марта. (Обращение нашего полицеймейстера ко обывателям – Текущие новости) // Одесские новости. 1894. № 2899. Среда, 16 (28) марта. С. 4.

мешканці після денної праці виходили погуляти і подихати свіжим повітрям. Такий метод очищення практикувався в Єлисаветграді багато років. Всім у місті було зрозуміло, що мешканці разом із пилом ковтали всілякі мікроорганізми, які могли викликати ті чи інші хвороби. Про це вже не раз повідомляло Єлисаветградське товариство лікарів, яке зверталося з пропозицією до Єлисаветградської міської управи – перенести операцію очищення вулиць на нічний час. Пил в Єлисаветграді був великим гальмом для суто ділових відносин мешканців. Коли підмітальники наочно ілюстрували батьківську дбайливість Єлисаветградських муніципалів, місцеві жителі відмовлялися від усякої ходи цією вулицею або площею з почуття самозбереження. У пресі неодноразово вказували на це неподобство, але, видно, преса існувала сама по собі, а неподобство саме по собі²⁰¹.

Величезне значення у справі благоустрою міста Єлисаветграда відіграв сад «Альгамбра», який був свого часу справжньою окрасою міста. В Єлисаветграді на одному з думських засідань в червні 1894 р. мало розглядатися питання про продаж саду «Альгамбра», заповіданого купцем Отстроуховим Єлисаветградському ремісничо-грамотному училищу. Сад був колись улюбленим місцем для гулянь і являв собою чудовий куточок. Власником його і, скоріше всього, засновником був німець Кіркерун, після смерті якого «Альгамбра» перейшла до Отстроухова. Пустир на березі р. Інгул Кіркерун перетворив на райський сад. Там була велика кам'яна будівля, де містилися заклад мінеральних вод і кумисно-лікувальний інститут. Чудово розпланований сад, красиві квіткові клумби, альтанки, оповиті плющем і диким виноградом, танцювальна зала, гімнастичні ігри – все це було до послуг відвідувачів. Удень там лікувалися хворі, а ввечері стікалася маса тих, хто бажав гуляти, послухати музику і заїжджих шансонетних співачок. При «Альгамбрі» були влаштовані купальні з басейном на відкритому повітрі. Словом, сад цей був дивовижним куточком, улюбленим місцем городян. На

---

²⁰¹ *Новости Юга* (От наших корреспондентов). Єлисаветград, 10 апреля. Очистка улиц и отеческая заботливость наших управцев // *Одесские новости*. 1894. № 2926. Вторник, 12 (24) апреля. С. 3.

початку 90-х рр. XIX ст. цей сад був занедбаний і забутий. Як залишки колишньої величі самотньо стояла зала, стіни якої, піддаючись руйнівному впливу часу, обвалилися. Альтанки були знищені, містки, під якими в штучних каналах протікала вода, осіли. На всьому був відбиток цілковитого запустіння. «Альгамбра» занепала відтоді, як перейшла в руки Остроухова, а потім у власність Єлисаветграда. Наскільки Кіркерун дбав про всілякі поліпшення й удосконалення, настільки місто своєю індиферентністю сприяло повільному руйнуванню створеного. У міській думі Єлисаветграда хотіли продати цей сад. Виникало слушне питання: «Чи доцільне питання продажу в інтересах міста?». На думку мешканців, це було нітрохи недоцільно. Сад можна було експлуатувати, здати в оренду солідному підприємцю, на пільгових умовах. Підприємців, імовірно, знайшлося б чимало і, отже, позбутися такого майна позитивно не було жодного сенсу²⁰². В Єлисаветграді, як і слід було очікувати, питання про продаж «Альгамбри» в середині червня 1894 р. міська дума залишила відкритим²⁰³.

Єлисаветградська міська управа, як відомо, досить уважно стежила за дотриманням будівельного статуту і за тим, щоб жителі не захоплювали вулиць і взагалі міської землі. «Так, у Василя Смирнова виявилася ділянка земель з-під колишнього тут русла річки Інгул та його берегів у кількості 400 квадратних сажнів, на якій він заявляє право власності, влаштував на ній паркан і ним перегородив доступ на ділянку землі, яка досі належала місту»²⁰⁴. Однак, були місцевості, де відбувалося і те, й інше, і Безіменний провулок (поблизу Петропавлівської вулиці) був в цьому відношенні типовим прикладом. Там відбувалося систематичне захоплення вулиці: хто висувався на ½ аршина, хто на цілий, хто й того більше. В одному місці цей провулок навіть перегородили. Споруди будували у пожежному відношенні

²⁰² *Новости Юга* (От наших корреспондентов). Єлисаветград, 11 июня // Одесские новости. 1894. № 2981. Понедельник, 13 (25) июня. С. 3.

²⁰³ *Новости Юга* (От наших корреспондентов). Єлисаветград, 16 июня // Одесские новости. 1894. № 2986. Суббота, 18 (30) июня. С. 4.

²⁰⁴ *Держархів Кіровоградської обл.*, ф. 304, оп. 1, спр. 25. Обнаруженные захваты городской земли, улиц, переулков, площадей и берегов р. Ингула. 1914–1915 гг. Арк. 7.

варварським чином. Частина жителів цього провулку подала в управу прохання про його врегулювання, але практичних результатів це прохання не мало. Вуличні колодязі водопроводу перебудували: їхні дерев'яні частини замінили на цегляні та подекуди бетонні. Перебудова ця проводилася коштом господарів водопроводу, оскільки в контракті міста з паном Бродським цей предмет був передбачений²⁰⁵.

Серед напрямків діяльності Єлисаветградської міської думи, міського голови Волохіна та секретаря Б. Волотковського, було напрацювання умов забудови у різних частинах міста. Зокрема, на засіданні від 21 лютого 1912 р. було розроблено та прийнято «Умови забудови у 3-й частині міста Єлисаветграда між міським Садам і фортецею» (за адміністративним поділом кінця XIX ст.). Відповідно до змісту документа у його частинах визначалося:

§ 5: взята в оренду ділянка має бути забудована в річний термін від дня взяття її в оренду, інакше її може бути відібрано Управою зі стягненням орендних грошей, які надходять місту, окрім уповноважених, за час, що минув, до дня звільнення ділянки.

§ 6: у разі виникнення для міста потреби в усьому місці, займаному орендарями, або частині його, Міське Громадське Управління має право в усякий час зажадати звільнення місць зі знесенням зведених на них будівель за рахунок орендарів, які не мають права за це вимагати від міста якої-небудь винагороди чи відшкодування яких би то не було витрат.

§ 9: усі споруди на дворових місцях, як житлові, так і не житлові, можуть бути зведені тільки з дозволу Міської Управи з дотриманням правил будівельного статуту та умов, викладених нижче.

§ 10: будівлі на дачних ділянках не повинні зводитися вище двох поверхів, а площа забудованої частини не повинна перевищувати 1/3 площі всього дворового місця, при чому споруда промислових закладів, заїжджих

---

²⁰⁵ Юг. Наши корреспонденции. Елисаветград, 5 июля // Одесские новости. 1897. № 4021. Понедельник. 7 июля. С. 3.

дворів і тому подібних закладів, як на дачних, так і на садибних ділянках і взагалі в тій місцевості, забороняється приватним особам.

§ 11: смугу дворових і дачних кварталів по лінії вулиці завширшки п'ять сажнів забудовувати забороняється, а така смуга повинна бути засаджена деревами та чагарниками упродовж трьох років від дня взяття в оренду ділянки. Чільний бік дачі не повинен бути обгороджений глухим парканом.

§ 12: спорудження землянок не допускається, також забороняється крити будови соломою і очеретом.

§ 13: висота кімнат у житлових будинках повинна бути не менше 3½ аршин. Усі кімнати повинні отримувати безпосереднє світло зовні.

§ 14: підвальні поверхи, а також напівпідвальні, для житла не допускаються.

§ 15: у житлових приміщеннях забороняються земляні підлоги.

§ 16: забороняється вулиці і тротуари забудовувати сходами, терасами, ганками, глухими тамбурами та іншими подібного роду виступами.

§ 17: парасольки над під'їздами мають бути облаштовані так, щоб під ними був вільний прохід заввишки не менше 3-х аршин.

§ 18: ширина воріт і проїздів повинна бути не менше 4-х аршин²⁰⁶.

§ 19: прикордонні паркани влаштовуються сусідами спільно, за обопільною згодою. У разі, якщо такої згоди не буде, то кожен власник повинен обносити парканом свою земельну ділянку з боку вулиці або вулиць, якщо ділянка кутова, по правій межі і по половині задньої.

§ 20: влаштування в парканах і хвіртках крамниць не дозволяється.

§ 21: при будівництві або перебудові будови по вулиці повинні бути поставлені кам'яні паркани заввишки не менше ніж 1 сажень, з тротуаром із дощок завширшки не менше ніж 1 аршин. Тимчасові паркани і риштування

---

²⁰⁶ Держархів Кіровоградської обл., ф. 304, оп.1, спр.18. О условиях застройки г. Елисаветграда, 21 февраля 1912 года. Арк. 1 зв.

повинні бути прибрані не пізніше 15 листопада і під ними повинні бути зроблені криті проходи.

§ 22: вбиральня, свинячі хліви, помийні ями та гнойові склади не можуть бути влаштовані біля парканів і стін, але мають бути віддалені від межі сусіда не менш як на 1 сажень.

§ 23: вигрібні ями повинні бути зроблені з непроникних матеріалів (цегли, бетону); у разі, якщо вони будуть дерев'яними, то повинні бути з просмоленими дошками і оточені шаром утрамбованої глини завтовшки не менше [...] вершків²⁰⁷.

§ 24: вигрібні ями повинні знаходитися на подвір'ях поза будівлями і мати двірську щільну кришку.

§ 25: облаштування поглинаючих колодязів не дозволяється.

§ 26: усі зовнішні та межові стіни кам'яних житлових будівель повинні бути товщиною не менше 12 вершків (у 2 цеглини).

§ 27: у кам'яних житлових будівлях сходи у верхні поверхи мають бути з вогнетривкого матеріалу, з таким самим прикриттям, і повинні міститися в просторах (клітинах), оточених кам'яними стінами.

§ 28: оскільки на деяких місцях, що підлягають віддачі, розташовані кургани (могили), які мають археологічне значення, то особи, які взяли в оренду такі місця, у жодному разі не мають права без огляду й дозволу Міської управи братися за розриття курганів (могил), хоч би навіть і для потреб будівництва, а можуть бути поставлені там лише легкого типу тимчасові споруди, які на вимогу Міської управи, археологічної або будь-якої іншої комісії мають бути негайно знесені, за що ніхто не має права висувати жодних претензій або позову [...] Два кургани знаходяться на місцях під №№ 107, 103, 104, 105 і 106 у 42-му кварталі, а один – найбільший курган – на місцях під № 67 і 69 у 31 кварталі. Ці останні два місця місто

---

²⁰⁷ *Вершок* – старовинна міра довжини, що дорівнює 1/48 сажня, 7/48 фути або 1/16 аршина (близько 4,4 см).

залишає за собою і в оренду такі не віддає; також не віддаються квартали за №№ 46, 49, 52, 53 і 54.

§ 29: Усі особи, які взяли місця, зобов'язані у двотижневий термін видати місту встановлені зобов'язання щодо користування міською землею²⁰⁸.

Тенденція до прийняття органами місцевої влади унормовуючих документів з питань архітектурної складової розбудови міста свідчила як про активізацію інфраструктурного розвитку міста, так і законодавчої ініціативності місцевої влади. Проаналізований нами документ був яскравим свідченням цих явищ та характеризував унормованість архітерктурного розвитку 3-ї частини міста Єлисаветграда.

Отже, роль місцевого самоврядування у благоустрої та санітарії міста Єлисаветграда була величезною. Вся діяльність Єлисаветградських міських думи та управи була спрямована на вирішення цих питань в житті міста.

---

²⁰⁸ *Держархів Кіровоградської обл., ф. 304, оп.1, спр. 18. О условиях застройки г. Елисаветграда, 21 февраля 1912 года. Арк. 20.*

ВИСНОВКИ

Міста, міське самоуправління є одним із важливих факторів людської історії та невід'ємним складником у дослідженні життя в містах. Об'єктивне вивчення цієї сфери суспільної діяльності дозволяє зробити ще один крок на шляху до цілісної картини епохи, що допомагає проаналізувати діяльність Єлисаветградських міської думи та управи наприкінці XIX – на початку XX ст.

У ході наукової розробки теми нами були зроблені наступні **висновки**:

1. Історіографія проблеми діяльності Єлисаветградських міської думи та управи наприкінці XIX – на початку XX ст. у своєму розвитку пройшла певні періоди. Критеріями періодизації історіографічного процесу стали зміни в методології, концепції та проблематики досліджень зі вказаної теми з урахуванням історико-хронологічного підходу.

В основу аналізу історіографічного доробку з окресленої проблематики було покладено проблемно-хронологічний підхід. Такий підхід пов'язаний з великою актуальністю тематики у науковій думці, що призвело до широкого її висвітлення. Згідно зі вказаним підходом, увесь спектр досліджень аналізовано за наступною схемою: імперські, радянські, сучасні українські наукові дослідження.

Аналіз історичного доробку, присвяченого діяльності Єлисаветградських міської думи та управи періоду 1871–1917 рр., показав, що дослідники основну увагу приділяли розглядові діяльності цих органів міського самоврядування у самих різних галузях діяльності, функціонуванні різних установ та підприємств міського самоврядування Єлисаветграда, його взаємовідносин із державними органами та земством. Проблеми діяльності органів самоуправління Єлисаветграду висвітлені лише фрагментарно. Це стосується як праць імперських, так і сучасних українських дослідників. Радянські дослідники майже не зверталися до вказаної проблеми та їхнім

працям притаманне вагоме ідеологічне наповнення, значний відхід від об'єктивності.

Джерельна база окресленої проблеми є різноплановою та неоднорідною за своєю внутрішньою природою. Ця неоднорідність виявляється в діалектичному поєднанні різних за своїм характером документів, стилем їх викладу та розмаїттям підходів. Змістовне наповнення джерельної бази, яка за своєю науковою природою є динамічною з огляду на складність, багатовекторність проблеми, що досліджується. Сюди входять джерела та документи, які поділяються на такі групи: неопубліковані джерела, до яких належать архівні матеріали; опубліковані джерела – це, насамперед, законодавчі нормативні акти Російської імперії щодо міського самоуправління, статистичні матеріали, довідкові видання, періодична преса. Набір джерел із зазначеної теми є достатньо репрезентативним і цілком дозволяє розв'язати досліджувані питання.

2. Міське положення 1870 р., а особливо реформа 1892 р., які надали новим громадським установам широке коло обов'язків і поклали на них велику відповідальність, не створили необхідних умов для їхньої роботи. Виявлялися й обмеження бюджетних прав, відсутність в органів самоврядування примусової влади, постійна опіка й контроль з боку губернської адміністрації, що призводило, у свою чергу, до тяганини, приписок у веденні справ. Водночас, серед представників міського самоврядування були й талановиті, самовіддані особистості, які витрачали свої знання, енергію, а інколи й власні кошти на поліпшення життя городян, благоустрій міста.

Незважаючи на те, що Міські положення 1870 і 1892 рр. реально не забезпечували умов, необхідних для ефективного функціонування органів міського самоврядування, останні спромоглися добитися відчутних результатів з деяких напрямків своєї діяльності. Із досягненням думою тих чи інших успіхів зростав її громадський авторитет, усе більше утверджувалося переконання в перспективності міського самоврядування, його перевазі над

бюрократичним. Міське громадське управління на практиці довело, що ідеї самоврядування пустили міцне коріння у свідомості людей, відмовитися від яких у подальшому ставало вже неможливим.

3. У містах Півдня України відсутній єдиний соціально-професійний образ муніципального службовця та поведінкової ідентичності. Більшість муніципальних службовців виступали представниками купецтва або фінансової буржуазії. Існували різні типи поведінки муніципальних лідерів, такі як: егоцентричні, конформістські, працьовиті, поблажливі, мовчазні та «батьки міста». Населення та місцеві лідери активно протиставлялися адміністративній владі, борючись за автономію та демократизацію муніципалітетів. Бюрократія, апатія та корупція були поширеними явищами, але також було багато депутатів, які намагалися діяти по-новому. Міське самоврядування на Півдні України було більш активним та ефективним порівняно з іншими регіонами. Владні структури підтримували західноєвропейські ідеї та моделі управління, що сприяло європеїзації регіону. Південна Україна мала сприятливу атмосферу для самовираження, самоорганізації та ініціативності. Так, склад Єлисаветградської міської думи упродовж майже півстолітнього періоду зазнав певних змін, що обумовлювалося зміною міського законодавства (1870, 1892 років) та особливостями соціально-економічного й культурного розвитку міста.

4. Розвиток системи періодичної преси Єлисаветграда та закономірності її типології залежали від особливостей і шляхів розвитку інфраструктури цього регіону: економіки, культури, освіти. Зароджується і набуває розповсюдження популярна преса Півдня України («Одесские новости», «Одесский листок»), в ній же висвітлюється діяльність службовців Єлисаветградських міських думи та управи часто суб'єктивно, але очевидно одне – преса стає рупором думок городян (розглядаються проблеми розвитку інфраструктури, благоустрою міста) і часто була єдиним каналом комунікації між владою Єлисаветграда і мешканцями міста.

5. Основними напрямками діяльності Єлисаветградських міської думи та управи були: а) розвиток промисловості, ремесел і промислів, торгівлі; б) будівництво і відкриття руху трамваю; в) фінансова діяльність міського самоврядування; г) забезпечення благоустрою та санітарного стану міста.

а) У розвитку промисловості Єлисаветграда у період з 1870 до 1917 рр. міське самоврядування зробило деякі кроки вперед порівняно з попереднім дореформеним періодом. Однак, його роль обмежувалася наданням в оренду земельних ділянок для промислової забудови та видачею ліцензій на відкриття підприємств. Міська влада не проявляла особливого інтересу до муніципалізації промислових підприємств, оскільки їм було вигідніше здавати майно в оренду, що приносило прибуток міському бюджету. Деякі депутати міських дум також були акціонерами фінансових компаній і мали власні житла.

У другій половині XIX – на початку XX ст. стали помітні процеси урбанізації в Єлисаветграді: розширювалася транспортна мережа міста, розвивалася торгівля. Великим стимулом для збільшення торговельних обсягів було будівництво залізниці, яке спричинило активний розвиток зовнішньої торгівлі сільськогосподарськими продуктами. На внутрішньому ринку були представлені промислові товари та продукти широкого вжитку

б) Незважаючи на певні успіхи у будівельній галузі, місто мало недостатній рівень розвитку та благоустрою наприкінці XIX – на початку XX ст. Водогін з'явився завдяки діяльності міського голови міста О. М. Пашутіна, який затвердив нормативні акти, що регламентували роботи з благоустрою міста. Проте каналізаційна система залишалася недосконалою. Укладення контракту на будівництво електричного трамваю стало прикладом позитивного розв'язання проблем благоустрою міста. О. М. Пашутін спробував запровадити транспортне сполучення вже під час своєї діяльності, але роботи з будівництва міської залізничної мережі розпочалися тільки в 1896 р. Хоча процес запровадження трамвайного сполучення був нелегким,

але завдяки швидкій і якісній роботі підрядників він був успішно втілений у життя.

в) Як і в багатьох інших містах того часу, в Єлисаветграді були поширені проблеми, пов'язані з фінансами. Основним завданням міської влади було замаскувати фактичний дефіцит бюджету та збільшувати дохідну його частину шляхом додаткових надходжень. Незважаючи на це, міська влада досягла деяких успіхів у благоустрої, санітарно-гігієнічному стані міста та розвитку транспорту.

Єлисаветградський міський громадський банк відігравав ключову роль у фінансовій стабільності міста. Він задовольняв потреби середнього класу у кредитах, перераховував кошти на благодійність та різні потреби міста. Коли міська влада потребувала додаткових коштів, вона час від часу брала кредити в банку. У нових умовах фінансова діяльність міського банку стала більш стабільною. Положенням 1883 р. були змінені склад керівних органів банку та посилено контроль з боку держави. Діяльність банку зробила значний внесок у розвиток міста.

г) Розвиток санітарної інфраструктури відбувався повільно через постійний брак коштів. Міста мали незадовільний санітарно-гігієнічний стан, тривалий час відсутність санітарного лікаря для Єлисаветграда була актуальною проблемою. Муніципалітети підвищували заробітну плату медичним працівникам та будували нові лікарні, але це не вирішувало проблему повністю. Вплив самоврядування на санітарно-гігієнічні умови життя був слабким, але завдяки діяльності міського самоврядування було подолано більшість поширених хвороб.

У цілому, міська влада Єлисаветграда зіткнулася з викликами фінансового управління та розвитку інфраструктури, але все ж досягла певного рівня успіхів у своїй діяльності, особливо у благоустрої та розвитку транспортної мережі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Архівні матеріали

Державний архів Кіровоградської області
(Держархів Кіровоградської обл.), м. Кропивницький

**Ф. 78. Єлисаветградська міська управа, м. Єлисаветград
Єлисаветградського повіту Херсонської губернії, 1871–1920 рр.**

Инвентарная оп. 1

1. Спр. 360. Распорядительный стол 1882–1919 гг. 118 арк.

Оп. 1

2. Спр. 595. Циркуляр Херсонского губернатора по вопросу разработки плана вывоза имущества государственных и имущественных учреждений на случаи эвакуации по военным обстоятельствам; опись дел канцелярии Городской управы, подлежащих вывозу на случай эвакуации; список городских служащих по выбору и найму и других, 4 сентября – 28 октября 1915 г. 211 арк.

**Ф. 304. Рябков П. З. – Єлисаветградський міський землемір, історик,
археолог і громадський діяч, м. Зінов'євськ Зінов'євського округу,
1864–1889, 1893–1896, 1898–1907, 1909–1925 рр.**

Оп. 1

3. Спр. 18. О условиях застройки г. Єлисаветграда, 21 февраля 1912 г. 20 арк.
4. Спр. 25. Обнаруженные захваты городской земли, улиц, переулков, площадей и берегов р. Ингула, 1914–1915 гг. 77 арк.
5. Спр. 618. Рукопись по истории г. Єлисаветграда. 46 арк.
6. Спр. 619. Рукопись по истории г. Єлисаветграда. 69 арк.

2. Опубліковані джерела

А. Законодавчі нормативні акти Російської імперії щодо міського самоуправління

7. Городовое положение от 16 июня 1870 г. Москва; Санкт-Петербург: [Б. и.], 1871. 101 с.
8. Городовое положение, высочайше утверждённое 11-го июня 1892 года, с приведением узаконений, на которые в тексте статей его сделаны ссылки, а также разъяснений, извлечённых из кассационной практики / Сост. и изд. В. В. Волк-Ланевский. Санкт-Петербург, 1892. 220 с.
9. Екатерина II. Грамота на права и выгоды городам Российской империи // Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. Санкт-Петербург: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1830. Т. XXII, 1784–1788, № 16187. С. 358–384.
10. Положение 1892 года: Городовое положение с законодательными мотивами, разъяснениями и дополнительными узаконениями / Сост. С. Г. Щегловитов. Санкт-Петербург: Тип. М. М. Стасюлевича, 1892. 736 с.

Б. Статистичні матеріали

11. Список населенных мест Херсонской губернии и статистические данные о каждом поселении / Херсонский губернский статистический комитет. Херсон: Тип. губернского правления, 1896. 544 с.
12. Список населенных мест Херсонской губернии по сведениям 1887 года: Александрийский, Ананьевский, Елисаветградский, Одесский, Тираспольский, Херсонский уезды / Херсонский губернский статистический комитет. Херсон, 1888. 195 с.

В. Довідкові видання

13. Адрес-календарь и справочная книга «Елисаветград» на 1888 год / Под ред. М. Гольденберга. Елисаветград: Типо-Литография Гольденберга, 1887. XX, 40 с.

14. Вся Россия. Русская адресная и справочная книга фабрик, заводов, торговопромышленности и администрации на 1912 год: адрес-календарь. Год издания восьмой. Москва : Тип. В. Карякина, 1912. 719 с.; прилож.
15. Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации: адрес–календарь Российской империи на 1899 год. Санкт-Петербург: Изд. А. С. Суворина. 1899. Т. 2. 1482 с.
16. Городские поселения в Российской империи. Санкт-Петербург, 1864. Т. 4: Подольская губерния, Полтавская губерния, Приморская область Восточной Сибири, Псковская губерния, Рязанская губерния, Самарская губерния, Саратовская губерния, Семипалатинская область, Сибирских киргизов область, Симбирская губерния, Смоленская губерния, Таврическая губерния и Керчь-Еникальское градоначальство. 792 с.
17. Ежегодник Голос Юга : адрес-календарь и справочная книга по г. Елисаветград и уезду. Елисаветград: Изд. ред. газеты «Голос Юга», 1913. 328 с.
18. Історія міст і сіл Української РСР : в 26 т. Кіровоградська область / Редкол. тому: Сиволап Д. С. (голова) [та ін.]. К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1972. 816 с.
19. *Мативос Ю. Н., Сандул В. А.* Кировоград. Путеводитель. 2 изд. доп. Днепропетровск: Промінь, 1980. 80 с.
20. *Мативос Ю. Н., Сандул В. А.* Кировоград. Путеводитель-справочник. Днепропетровск: Промінь, 1976. 72 с.
21. Новороссийский календарь на 1871 год, издаваемый от канцелярии Новороссийского и Бессарабского генерал-губернатора: с картою железных дорог Российской Империи. Одесса: Городская тип., 1870. 360 с.

22. Новороссийский календарь на 1872 високосный год, издаваемый от канцелярии Новороссийского и Бессарабского генерал-губернатора. Одесса: Городская тип., 1871. 460 с.
23. Новороссийский календарь на 1873 г., издаваемый от канцелярии Новороссийского и Бессарабского генерал-губернатора под ред. В. Михневича. Одесса: Тип. П. Францова, [1872]. [2], V, [1], 280, 168, 26, [66] с.
24. Новороссийский календарь на 1891 г., издаваемый Одесским городским общественным управлением при Городской публичной библиотеке. Одесса: «Экономическая» тип., 1890. [4], XI, [1], 320, 211, [1], IX, [3] с.
25. Новороссийский календарь на 1893 год / Под ред. А. С. Бориневича. Одесса: Тип. В. В. Кирхнера, 1892. Т. 1: Отделы 1, 2, 3. 465 с.
26. Новороссийский календарь на 1893 год / Под ред. А. С. Бориневича. Одесса: Тип. В. В. Кирхнера, 1893. Т. 2: Отдел 4-й, литературный. 208 с.
27. Памятная книжка Херсонской губернии на 1901 год / Херсон. Губерн. Правл. Херсон: Тип. Херсон. Губерн. Правл., 1901. XXXIX, 352, [34] с.
28. Памятная книжка Херсонской губернии на 1910 год / Херсон. Губерн. Правл. Херсон: Тип. Херсон. Губерн. Правл., 1910. 15, LV, 263, [40] с.
29. Памятная книжка Херсонской губернии на 1911 год / Херсон. Губерн. Правл.; под ред. Советника губерн. Правл. А. А. Золотарева. Херсон: Тип. Херсон. Губерн. Правл., 1911. XLII, 260, 341с.
30. Памятная книжка Херсонской губернии на 1912 год / Херсон. Губерн. Правл. Херсон: Тип. Херсон. Губерн. Правл., 1912. 5, XI, 220, 52, 13, 19, 20 с.
31. Памятная книжка Херсонской губернии на 1913 год / Херсон. губерн. стат. ком. Херсон: Губерн тип., 1913. VIII, 478, 52, [16] с.
32. Памятная книжка Херсонской губернии на 1914 год / Херсон. губерн. стат. ком. Херсон: Губерн. тип., 1914. XXII, VII, III, VIII, 448, 43, 31, [48] с.

Г. Енциклопедії, словники

33. Большая энциклопедия: словарь общедоступных сведений по всем отраслям знания / Под ред. С. Н. Южакова. В 20-ти тт. Санкт-Петербург: Изд-во т-ва «Просвещение», 1900. Т. 1: А – Арброс. VI, 800 с.
34. Еврейская энциклопедия: свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. О-во для науч. евр. изд. Брокгауз-Ефрон, 1908–1913. Т. 7: Данциг – Ибн-Эрза, Иуда. Санкт-Петербург: О-во для научных еврейских изданий и издательство Брокгауз–Ефрон, [1910]. [8] с., 960 стлб., (485 с.). 1 карт. ил.
35. *Лазанська Т. І.* Міська управа // Енциклопедія історії України: / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Ін-т історії України. Київ: Вид-во «Наук. думка», 2009. Т.6: Ла–Мі. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Miska_uprava (дата звернення: 10.01.2024).
36. Малый энциклопедический словарь. Санкт-Петербург: Брокгауз-Ефрон, 1907. Т. 1. Вып. 2: Гальванохромиа – Кившенко. 2079 с.
37. Новый энциклопедический словарь / Под ред. К. К. Арсеньева. Санкт-Петербург; Петербург: Изд-во Ф. А. Брокгауз и И. А. Ефрон. Т. 17: Душевные болезни – Жуки. [1914]. 8 с, 964, XII стб., 2 с, 25 л.
38. Энциклопедический словарь. Т. 22 / начат под ред. проф. И. Е. Андреевского, продолж. под ред. К. К. Арсеньева и Ф. Ф. Петрушевского; изд.: Ф. А. Брокгауз (Лейпциг), И. А. Ефрон (Санкт-Петербург). Санкт-Петербург : ТипоЛитография И. А. Ефрона, 1894. Т.ХІ А : Евреиновы –Жилон. 467–958 с.

Д. Періодика

39. Ведомости. – [1999, 2004].
40. Вечірня газета. – [2004, 2008].
41. 21-й канал. – [2001, 2010].
42. Єлисаветградские ведомости. – [2003].
43. Кіровоград вечірній. – [2005].

44. Кіровоградська правда. – [2006, 2008, 2011].
45. Народне слово. – [2004, 2006–2008].
46. Молодіжне перехрестя. – [2007–2008].
47. Одесские новости. – [1884–1885, 1891–1917].
48. *Одесский листок*. – [1881, 1883, 1910, 1912–1913].
49. Україна–Центр. – [2006–2007].
50. *Фаворит*. – [2004].

3. Література

51. *Акопян К.* Пашутін повертається // Молодіжне перехрестя. 2008. 24 липня. С. 3.
52. *Бокатенко І.* Про нове з історією // Фаворит. 2004. 8 жовтня. С. 9.
53. *Гуцалюк О.* Служіння громаді має бути метою життя // 21-й канал. 2010. 23 вересня. С. 12.
54. Державний архів Кіровоградської області. Анотований реєстр описів / упоряд: Т. І. Базишена, О. К. Жук, Л. В. Равська, Т. В. Чвань, Ю. В. Чорна. Державний комітет архівів України, Державний архів Кіровоградської області. Кіровоград, 2005. Т. 1. Фонди до 1917 року. 293 с.
55. *Єфіменко О. В., Марченко О. М.* Державне будівництво та місцеве самоврядування: навч. посіб. Кіровоград: РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 1999. 148 с.
56. *Жосан О. Е.* Вулиці Єлисаветграда – Зінов'євська – Кірово – Кіровограда в першій половині ХХ століття: [історичний нарис] / КЗ «КОШПО імені Василя Сухомлинського. Кропивницький, 2019. 110 с.
57. *Карасьова Н.* Трамвай та залізниця: комунальне господарство міста над Інгулом // Єлисаветградские ведомости. 2003. 29 августа. С. 1, 4.
58. *Кизименко П.* Пам'ять степів: історичні нариси з минулого Кіровоградщини. Кіровоград: Поліграфічно-видавничий центр «Мавік», 2003. 246 с.

59. *Класова О.* Єлисаветградський телефон – як це було // Вечірня газета. 2004. 23 січня. С. 5.
60. *Клянчина Г.* Сторінки історії міста Єлисаветграда // Вечірня газета. 2004. 13 серпня. С. 8.
61. *Кобець О.* Для чого нам потрібен Пашутін // Народне слово. 2007. 6 грудня. С.1, 2.
62. *Коваль О. Г.* Діяльність Єлисаветградської думи та управи (січень – лютий 1893 р.) // «Україна і Європа: спільність історичної долі (ціннісний аспект)» в рамках міжнародного проекту Erasmus+ за напрямком Jean Monnet «Implementation of European values as a basis of democracy in Ukraine»: тези доп. наук. конф. «Україна і Європа: спільність історичної долі (ціннісний аспект)», (м. Миколаїв, 16 листопада 2022 р.) / ЧНУ ім. Петра Могили. Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2022. С. 94–97.
63. *Коваль О. Г.* Діяльність Єлисаветградської міської думи в галузі просвітництва, освіти та культури в кінці 1898 – на початку 1899 року // Філософсько-світоглядний вимір сучасності: міжгалузеві диспути: матер. міжнар. наук-практ. конф. прив'яз. 300-річчю з дня народження Григорія Сковороди, 105-річчю ХДУ (17–18 листопада 2022 р.) / Відп. ред. О. В. Черемісін. Івано-Франківськ, 2023. С.30–36.
64. *Коваль О. Г.* Єлисаветградська міська управа: конфлікт міського хіміка К. Белінського з фельдшером В. Маєвським літом 1903 року // Міжкультурна комунікація в контексті глобалізаційного діалогу: стратегії розвитку: матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції, (м. Одеса. 25–26 листопада 2022 р.), Львів; Торунь: Liha-Pres, 2022. Ч. 3. С.153–157.
65. *Коваль О. Г.* Діяльність органів міського самоуправління Єлисаветграду по вирішенню проблем господарського розвитку міста в кінці XIX – на початку XX ст. // Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції «Роль архівів у вивченні історії рідного краю», присвяченої

- 100-річчю від заснування Державного архіву Житомирської області, 20 грудня 2022 р.: наук. зб. «Велика Волинь» / Нац. спілка краєзнав. України, Упр. культури та туризму Житомир. облдержадмін., Держ. архів Житомир. обл., Іст. ф-т Житомир. держ. ун-ту ім. І. Франка ; [ред. рада: Гаврилюк С.В. та ін.; упоряд. Скавронський П. С.]. Бердичів : ФОП Мельник М. В., 2022. Вип. 64. С. 348–360.
66. *Коваль О. Г.* Єлисаветград та Єлисаветградський повіт в кінці XIX – на початку XX ст.: соціально-економічний аспект їх розвитку // Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції «Роль архівів у вивченні історії рідного краю», присвяченої 100-річчю від заснування Державного архіву Житомирської області, 20 грудня 2022 р.: наук. зб. «Велика Волинь» / Нац. спілка краєзнав. України, Упр. культури та туризму Житомир. облдержадмін., Держ. архів Житомир. обл., Іст. ф-т Житомир. держ. ун-ту ім. І. Франка ; [ред. рада: Гаврилюк С. В. та ін.; упоряд. Скавронський П. С.]. Бердичів : ФОП Мельник М. В., 2022. Вип.64. С. 204–216.
67. *Коваль О. Г.* Електрифікація Єлисаветграду в кінці XIX століття. Роль міської думи та управи // Збірник праць XXI Міжнародної молодіжної науково-практичної конференції «Історія розвитку науки, техніки та освіти», присвяченої 125-річчю КПП ім. Ігоря Сікорського. (м. Київ, 13 квітня 2023 р.) / уклад. Л. П. Пономаренко. Київ, 2023. С. 78–81.
68. *Коваль О. Г.* Собаче питання в роботі міської думи та управи Єлисаветграду на початку XX століття // Стратегічні орієнтири сталого розвитку в Україні та світі: збірник тез доповідей II Міжнародної науково-практичної конференції молодих учених (м. Чернігів, 21 квітня 2023 р.). Чернігів: НУ «Чернігівська політехніка», 2023. С. 75–77.
69. *Коваль О.Г.* Закладка трамвая та електричного освітлення в Єлисаветграді та робота працівників управи в кінці XIX століття // Стратегічні орієнтири сталого розвитку в Україні та світі: збірник тез доповідей II Міжнародної

науково-практичної конференції молодих учених (м. Чернігів, 21 квітня 2023 р.). Чернігів : НУ «Чернігівська політехніка», 2023. С.78–80.

70. *Коваль О. Г.* Роль Єлисаветградських міської думи та управи в справі відкриття руху електричного трамваю в Єлисаветграді в кінці XIX століття // XXVIII всеукраїнська наукова конференція молодих істориків науки, техніки і освіти та спеціалістів за темою: «Історія науки і техніки у кризові періоди суспільного розвитку»: матеріали конференції (м. Київ, 14 квітня 2023 р.). Київ: Талком, 2023. С. 146–147.
71. *Коваль О. Г.* Заходи до вшанування професора Григоровича Віктора Івановича у жовтні 1892 року та участь у них представників міської думи // Роль педагога у впровадженні інноваційних технологій в освітній процес: історія та сьогодення : матеріали регіонал. наук.-краєзнав. конф. присвяч. 100-річчю від дня народж. Заслуженого вчителя Укр. РСР А. П. Кащука (8–9 травня 2023 р., Житомир; Бердичів) / Упоряд. П. С. Скавронський. Бердичів: ФОП Мельник М. В., 2023. Вип. 65. С.347–357.
72. *Коваль О. Г.* Моменти життя єврейської громади єлисаветграда та її співробітництво з Єлисаветградської міською думою на початку XX століття // Актуальні проблеми історії та археології: регіональний та глобальний вимір: матер. VI наук.-практ. конф. молодих вчених, аспірантів та студентів (м. Івано-Франківськ, 11 травня 2023 р.). Івано-Франківськ, 2023. С. 53–58.
73. *Коваль О. Г.* Діяльність Єлисаветградської міської думи та управи в січні-квітні 1899 року // Аркасівські читання: історичні та краєзнавчі дослідження: виклики та перспективи. Матеріали XII і XIII Міжнародних наукових конференцій (20 травня 2022 р.; 26–27 травня 2023 р.). Миколаїв: МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2023. С. 62–66.
74. *Коваль О. Г.* Моменти діяльності Єлисаветградських міських думи та управи в січні – березні 1912 року // Гуманітарний вісник НУК: зб. наук. пр. Миколаїв: Ілліон, 2023. Вип. 16. С. 183–187.

75. *Коваль О. Г.* Освітні та наукові аспекти в діяльності Єлисаветградських міських думи та управи і громади Єлисаветграда в 1904 році // Матеріали 22-ї Всеукраїнської наукової конференції: «Актуальні питання історії науки і техніки» (м. Київ, 5–6 жовтня 2023 р.) Київ: Державний політехнічний музей імені Бориса Патона при КПІ ім. Ігоря Сікорського, Вид-во «Політехніка», 2023. С. 81–84.
76. *Колесников С.* Чиї інтереси захищав Пашутін? // Народне слово. 2008. 5 лютий. С. 3.
77. *Константинова В. М.* Неопубліковані джерела з історії урбанізації півдня України другої половини XIX – початку XX ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя: ЗНУ, 2011. Вип. XXXI. С. 353–357.
78. *Константинова В. М.* Оpubліковані джерела з історії урбанізаційних процесів на півдні України другої половини XIX – початку XX ст. Історичні записки: зб. наук. пр. / гол. ред. В. П. Михайлюк. Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2011. Вип. 31. С. 96–99.
79. *Константинова В. М.* Основні архівні зібрання документів із соціально-економічної історії міст Південної України останньої чверті XVIII – середини XIX століття // Культурологічний вісник: науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряни. Запоріжжя, 2005. Вип. 15. С. 18–24.
80. *Константинова В. М.* Соціальний розвиток південноукраїнських міст першої половини XIX століття // Наукові записки Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова: зб. наук. пр. Сер.: Історичні науки / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ; Бердянськ, 2002. Вип. 46. С. 37–41.
81. *Константинова В. М.* Студії з історії розвитку південного регіону як напрям історіографічних досліджень з соціально-економічного розвитку південноукраїнських міст останньої чверті XVIII – середини XIX ст. // Український історичний збірник. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2005. Вип. 8. С. 339–347.

82. *Константинова В. М.* Урбанізаційні процеси на півдні України в останній чверті XVIII – середині XIX ст. // Література та культура Полісся / Відп. ред. і упоряд. Г. В. Самойленко. Ніжин: Вид-во НДПУ ім. М. Гоголя, 2004. Вип. 27: Регіональна історія та культура в українському та східноєвропейському контексті. С. 48–52.
83. *Константинова В. М.* Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861–1904 роки). Запоріжжя: АА Тандем, 2010. 596 с.
84. *Крижанівський В. М.* Вибори в Єлисаветградську міську думу 30 липня 1917 року: підготовка, проведення, результати // Архіви України. 2013. №1(283). С. 44–53.
85. *Крижанівський В. М.* До проблеми вивчення особового складу присутствія Єлисаветградської міської управи (вересень 1871 – лютий 1917 рр.) // Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]: зб. наук. пр. Сер.: Історичні науки. Кіровоград: РВВ КДПУ, 2014. Вип.19. С. 32–37.
86. *Крижанівський В. М.* До проблеми визначення кількості й вивчення соціальної належності й професійної зайнятості гласних Єлисаветградської міської думи за 1871–1917 роки // Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка] : зб. наук. пр. Сер.: Історичні науки. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2012. Вип. 15. С. 287–295.
87. *Крижанівський В. М.* До проблеми джерелознавчого вивчення журналів Єлисаветградської міської думи за 1871–1917 роки // Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка] : зб. наук. пр. Сер.: Історичні науки. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2010. Вип. 13. С. 346–353.
88. *Крижанівський В. М.* Єлисаветградська газета «Голос Юга» та російська цензура у світлі архівних документів // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя: ЗНУ, 2014. Вип. 41. С.265–269.

89. Крижанівський В. М. З історії Єлисаветградської преси («Єлисаветградский вестник» 1876–1894 рр.) // Вежа. 2012. № 29. С. 175–184.
90. Крижанівський В. М. Забезпечення канцелярськими засобами діловодної частини Єлисаветградської міської думи й управи в 1871–1917 рр. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя, 2015. Вип. 43. С. 110–114.
91. Крижанівський В. М. Загальна канцелярія Єлисаветградської міської думи та управи у 1871–1916 рр. (принципи організації роботи, особовий склад) // Архіви України. 2011. № 6 (276). С. 75–82.
92. Крижанівський В. М. Індивідуальні особові справи міських канцелярських службовців початку ХХ ст. як історичне джерело // Київська старовина. 2010. № 2. С. 94–102.
93. Крижанівський В. М. Микола Опанасович Пашковський (1856–1923) – Єлисаветградський освітянин та громадський діяч // Наукові записки Запорізького національного університету. Запоріжжя, 2016. Вип. 45. Т. 1. С.162–165.
94. Крижанівський В. М. Образ Єлисаветградського міського громадського управління на сторінках газети «Голос Юга» 1905 року // Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка] : зб. наук. пр. Сер.: Історичні науки. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2011. Вип.14. С. 266–372.
95. Крижанівський В. М. Розвиток періодичної преси в Єлисаветграді (червень 1874 – лютий 1917 р.) // Історичні студії суспільного прогресу / Глухів. нац. пед. ун-т ім. Олександра Довженка, Нац. наук. с.-г. б-ка Нац. акад. аграр. наук України. Глухів: РВВ ГНПУ ім. О. Довженка, 2019. Вип. 7. С. 158–179.
96. Крижанівський В. М. Сергій Шелухін та єлисаветградці через призму листування початку 1890-х років // Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка] :

- зб. наук. пр. Сер.: Історичні науки. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. Винниченка, 2015. Вип. 22. С. 56–62.
97. *Крижанівський В. М.* Штемпелі на папері канцелярії Єлисаветградської міської думи (1870–1916 рр.) як історичне джерело // Наукові записки: збірник праць молодих вчених та аспірантів / Ін-т української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського. Київ, 2010. Т. 20. С.172–184.
98. *Кузик Б. М., Білошанка В. В.* Кіровоградщина: історія та сучасність центру України. В 2-х т. Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2005. Т.1. 495 с.
99. *Лиман І., Константинова В.* Історіографія історії Південної України: видання «Наукова школа професора А.В. Бойка: персоналії та доробок» // Чорноморська минувшина. Записки Відділу історії козацтва на Півдні України НДІ козацтва Ін-ту історії України НАН України: зб. наук. пр. Одеса: СПД Бровкін О. В. 2012. Вип. 7. С. 119–124.
100. *Маленький Париж:* Єлисаветград в старій відкритці / автори текстів и сост. В. В. Петраков, В. П. Машковцев. Москва: Пинакотека, 2004. 240 с.
101. *Марченко О. М.* Благодійна діяльність купецтва Російської імперії другої половини ХІХ – на початку ХХ ст. (на прикладі Єлисаветграда) // Наукові записки [Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка] : зб. наук. пр. Сер.: Історичні науки. Кропивницький, 2019. Вип. 25. С. 341–354.
102. *Марченко О. М.* Взаємодія органів міського самоврядування з губернською адміністрацією у 1870–1900-х роках (на прикладі міста Єлисаветграда) // Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]: зб. наук. пр. Сер.: Історичні науки. Кіровоград, 2011. Вип. 14. С. 273–285.
103. *Марченко О. М.* Вплив російсько-турецької війни 1877–1878 років та єврейських погромів 15–17 квітня 1881 року в Єлисаветграді на діяльність міського громадського банку // Між Бугом і Дніпром: науково-краєзнавчий вісник Центральної України / Державний архів Кіровоградської області.

- Кропивницький: Центрально-Українське видавництво, 2021. Вип. XV. С. 87–100.
104. *Марченко О. М.* Деякі аспекти виборчого процесу в Україні на основі міських реформ 1870 і 1892 років // Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]: зб. наук. пр. Сер.: Історичні науки. Кіровоград, 2005. Вип. 9. С. 111–118.
105. *Марченко О. М.* Деякі аспекти функціонування органів міського самоврядування Єлисаветграда у другій половині XIX ст. – на початку XX століття // Матеріали обласної науково-практичної історико-краєзнавчої конференції: «Актуальні аспекти дослідження історії міста». Кіровоград, 2005. Ч. 1. С. 45–51.
106. *Марченко О. М.* Джерела з історії міського самоврядування Єлисаветграда другої половини XIX – початку XX ст. // Історико-культурна спадщина: збереження, доступ, використання = Historical and cultural heritage: preservation, access, use : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 7–9 квіт. 2015 р., м. Київ, Україна / [редкол.: Тюрменко І. І. (голов. ред.) та ін.] ; Нац. авіац. ун-т (Україна), Сучав. «Штефан чел Маре» ун-т (Румунія), InterPARES Trust. Київ : Талком, 2015. С. 49–52.
107. *Марченко О. М.* Діяльність Єлисаветградського міського громадського банку в 1865–1883 роках // Гілея: наук. вісн.: зб. наук. пр. / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, ВГО «Укр. акад. наук» Київ: Вид-во «Гілея», 2020. Вип. 154 (№ 3). С. 87–94.
108. *Марченко О. М.* Діяльність органів міського самоврядування Півдня України в пореформений період XIX ст. // Записки історичного факультету Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова. Сер.: Історія України. Одеса, 1996. Вип. 2. С. 60–68.
109. *Марченко О. М.* Кредитні операції Єлисаветградського міського громадського банку у другій половині XIX ст. // Гілея: наук. вісн.: зб. наук. пр. / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, ВГО «Укр. акад. наук» Київ:

- Вид-во «Гілея», 2021. Вип. 162 (№ 5). Ч. 1. Сер.: Історичні науки. С. 21–26.
110. *Марченко О. М.* Міське самоврядування: витоки та сучасність // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Культурно-історичні, соціальні та правові аспекти державотворення в Україні». Одеса, 1996. Ч. 3. С. 47–49.
111. *Марченко О. М.* Міське самоврядування в Російській імперії у XVIII – середині XIX ст. // Придніпровський науковий вісник. Історія і соціологія. Дніпропетровськ: Наука і освіта. 1997. № 30–41. С. 3–6.
112. *Марченко О. М.* Міське самоврядування Єлисаветграда у другій половині XIX – на початку XX ст. // Кіровоградщина на зламі тисячоліть: стан, проблеми, перспективи. Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції. Кіровоград, 1999. С. 45–50.
113. *Марченко О. М.* Міське самоврядування на Півдні України за реформою 1870 року: сутність, функції та діяльність // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету, Південна Україна XVIII – XIX ст. Запорізьке відділення. Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1999. Вип. 4(5). С. 179–188.
114. *Марченко О. М.* Міське самоврядування як чинник формування громадянського суспільства та міської еліти (на прикладі міст Південної України другої половини XIX століття) // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй: зб. наук. пр. Київ: ТОВ УВПК «ЕксОб», 2006. Т. 2. С. 325–336.
115. *Марченко О. М.* Особливості функціонування органів міського самоврядування Півдня України в період революційних перетворень 1917–1919 років // Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]: зб. наук. пр. Серія: Історичні науки. Кіровоград, 2008. Вип. 11. С. 75–79.
116. *Марченко О. М.* Порівняльна характеристика виборчої системи за міськими реформами 1863 р. для Одеси, 1870 та 1892 років // Наукові

- праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя: ЗНУ, 2019. Т. 1. Вип. 52. С. 91–98.
117. *Марченко О. М.* Роль органів міського самоврядування у медичному обслуговуванні населення півдня України другої половини XIX ст. // Матеріали міжнародної наукової конференції «Відродження української державності: проблеми історії та культури». Одеса, 1996. Ч.1. С. 207–208.
118. *Марченко О. М.* Соціально-етнічний склад городян Півдня України у другій половині XIX ст. // Матеріали другої всеукраїнської науково-практичної конференції молодих науковців: «Національні та етносоціальні процеси в Україні». Чернівці, 1997. С. 34–36.
119. *Марченко О. М.* Структура органів міського самоврядування Єлисаветграда у другій половині XIX – на початку XX ст. // Теорія і практика державного управління. Збірник науково-практичних статей за 2009–2010 роки. Кіровоград: ТОВ «Поліграф-Сервіс», 2010. С. 12–18.
120. *Марченко О. М.* Участь громади Єлисаветграда у допомозі пораненим і хворим під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр. // *Zaporizhzhia Historical Review*. Запоріжжя: ЗНУ, 2021. Т. 4. № 56. С. 45–54.
121. *Марченко О. М.* Фінансова основа міського самоврядування Єлисаветграда в другій половині XIX – на початку XX ст. // Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]: зб. наук. пр. Сер.: Історичні науки. Кіровоград, 2009. Вип. 12. С. 69–75.
122. *Марченко О. М.* Фінансове становище Єлисаветградського міського громадського банку в 1884–1900 роках // *Гілея: наук. вісн.: зб. наук. пр.* Сер.: Історичні науки. Київ: Вид-во «Гілея», 2020. Вип. 159 (№ 11–12). Ч. 1. С. 103–109.
123. *Марченко О. М.* Функціонування міського громадського банку в Єлисаветграді в 1865–1871 роках // *Світ наукових досліджень: матеріали Міжнародної мультидисциплінарної наукової інтернет-конференції, (м. Тернопіль, Україна – м. Переворськ, Польща, 23–24 червня 2022 р.) /*

- [редкол. О. Патряк та ін.]; ГО «Наукова спільнота»; WSSG w Przeworsku. Тернопіль: ФОП Шпак В. Б. 2022. Вип. 10. С. 32–37. URL: <http://www.economy-confer.com.ua> (дата звернення: 21.12. 2023).
124. *Марченко О. М.* Функціонування органів міського самоврядування Півдня України у другій половині XIX ст. // Матеріали доповідей науково-практичної конференції докторантів і аспірантів інституту «Сучасні проблеми навчально-виховного процесу вищої та середньої школи». Кіровоград: КДП, 1995. С. 146–153.
125. *Марченко О. М., Салтанова Н. П.* Особливості розвитку купецтва в Єлисаветграді в XIX – початку XX ст. (на прикладі сім'ї купців Воїнових) // Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]: зб. наук. пр. Сер.: Історичні науки. Кіровоград, 2012. Вип. 15. С. 295–307.
126. *Матівос Ю.* Алло! Де ви знаходитесь? // Кіровоградська правда. 2008. 4 квітня. С. 14.
127. *Матівос Ю.* Їхав вулицею трамвай // Кіровоградська правда. 2006. 7 листопада. С. 3.
128. *Матівос Ю. М.* Вулицями рідного міста. Кіровоград: ТОВ «Імекс-ЛТД», 2008. 104 с.
129. *Матівос Ю. М.* Місто на сивому Інгулі: історико-публіцистичний нарис. Кіровоград: ТОВ «Діаграма», 2004. 296 с.
130. *Матівос Ю.* Світло в Єлисаветграді, або «Вистава була нікудишня, виручила електрика» // Вечірня газета. 2008. 28 березня. С. 1, 7.
131. *Місто і люди.* Єлисаветград – Кіровоград, 1754 – 2004 : ілюстр. енцикл. / [підгот.] В. П. Ауліна [та ін.] ; ред. Г. М. Урсол [та ін.] ; фотогр. М. М. Ножнов [та ін.] ; Спілка підприємців Кіровоградської області. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2004. 300 с.
132. *Никитина Е.* Пашутин и иже с ним // Україна – Центр. 2007. 19 октября. С. 1, 2.

133. *Николаєвський В.* Кращий мер міста: міського голову Олександра Пашутіна жителі любили так, що ридали на його похованні // Кіровоград вечірній. 2005. 10 серпня. С. 5.
134. *Пашутин А. Н.* Исторический очерк г. Елисаветграда. Елисаветград: Лито-типография бр. Шполянских, 1897. 311 с.
135. *Петраков В., Шляховой К. В.* Завещание Александра Пашутина // Украина – Центр. 2006. 27 января. С. 14.
136. *Попович Л.* У Пашутінської – день народження! // Кіровоградська правда. 2011. 11 жовтня. С. 3.
137. *Стужук Г.* Четвертий в Російській імперії: історія міста Єлисаветграда – Кіровограда – це справжнє сплетіння з пам'ятних подій і бібліографій знаменитих людей // Молодіжне перехрестя. 2007. 11 жовтня. С. 9.
138. *Френчко Л.* Знаменитости степной столицы // Ведомости. 2004. 29 октября. С. 8.
139. *Хто є хто на Кіровоградщині: видатні земляки / Автор-упоряд. В. В. Болгов.* Київ: Укр. академія геральдики, товарного знаку та логотипу, 2008. Вип. 2. 159 с.
140. *Черемісін О. В.* Міське самоврядування на Півдні України в 1785–1917 рр. Херсон: «Олді-плюс», 2017. 581 с.
141. *Шевченко С.* Городской голова – господин Александр // Ведомости. 1999. 24 сентября. С. 4.
142. *Шевченко С.* Понад чверть століття на чолі міста: з історії краю // Народне слово. 2006. 5 грудня. С. 3.
143. *Шевченко С.* Чвертьвіковий ювілей міського голови // Вечірня газета. 2008. 16 травня. С. 7.
144. *Шепель Ф.* Подвійний удар коричневих і червоних по... кіровоградському трамваю // 21-й канал. 2001. 21 червня. С. 5.
145. *Юрченко О.* Єлисаветградський водогін // Народне слово. 2004. 24 червня. С. 3.

146. *Koval O. G.* The activities of the representatives of the Elizabethgrad City Duma and the city authority in the summer of 1895 as a typical example of the work of the city self-government in the Russian Empire at the end of the 19th – beginning of the 20th century. Proceedings of the 10th International Scientific and Practical Conference «Challenges in Science of Nowadays» (November 16–18, 2022). Washington, USA. № 132. P. 289–298.

Дисертації, автореферати

147. *Константинова В. М.* Джерела з соціально-економічної історії міст Південної України останньої чверті XVIII ст. – 1853 р.: автореф... дис. канд. іст. наук: 07.00.06 / Запорізький державний ун-т. Запоріжжя, 2004. 21 с.
148. *Марченко О. М.* Міське самоврядування на Півдні України у другій половині XIX ст. Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Одеський державний ун-т ім. І. І. Мечникова. Одеса, 1997. 180 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Пашутін Олександр Миколайович.
Міський голова Єлисаветграда в 1878 – 1905 рр.,
почесний громадянин

Джерело: Фото. Вікіпедія: вільна енцикл. URL:
<https://wiki.library.kr.ua/index.php?title=> (дата звернення: 04.02. 2024).

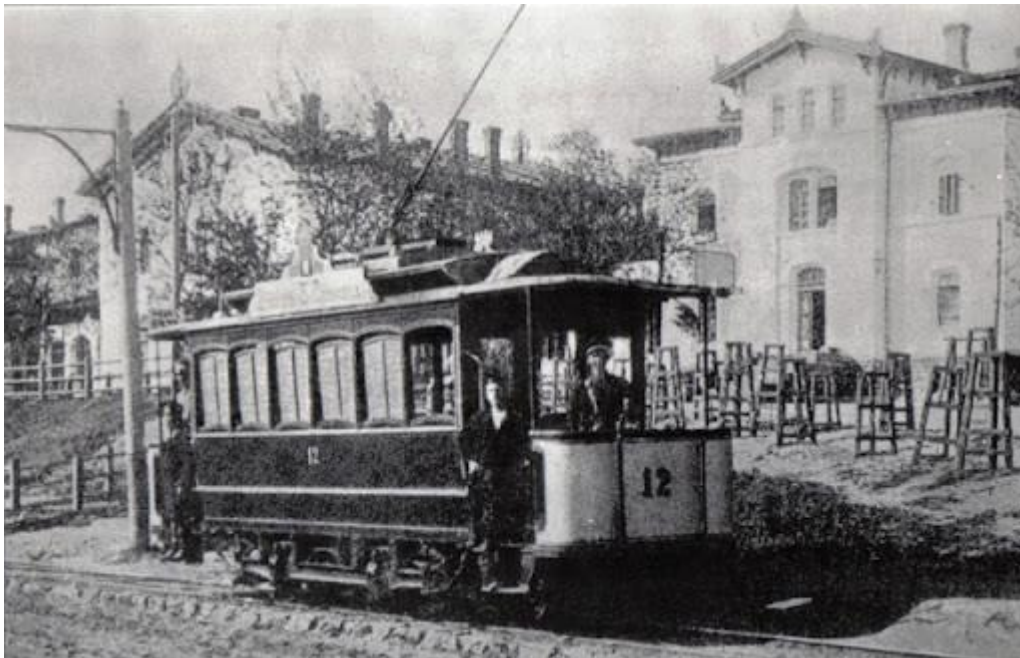
**Список осіб, які служили на посаді Єлисаветградського міського голови
за період з 1787 до 1917 рр.**

№ п/п	Прізвище ім'я по-батькові	Роки правління	Соціальний статус, звання
1.	Романов Олексій	1787 –1791	купець
2.	Романов Григорій	1791 – 1794	купець
3.	Кленов Петро,	1794 – 1797	купець
4.	Пронін Іван	1797 – 1800	купець
5.	Голіков Савин	1800 – 1808	іменитий громадянин
6.	Іван Титов	1803 – 1806	купець
7.	Іван Діков	1806 – 1815	купець
8.	Рогальов Акім	1815 – 1818	купець
9.	Фундуклей Іван Юрійович	1818 – 03. 06. 1819	комерції радник
10.	Арешников Іван	1819 –1821	купець
11.	Пашутін Яків Степанович,	1821 –1829	купець
12.	Самокишин Дем'ян Якович	1829 – 1830	купець
13.	Петро Щедрін	1830 – 1831	купець
14.	Іван Курчанинов,	1831 – 1832	купець
15.	Іван Щигарцев,	1832 – 1833	купець
16.	Дмитро Шигарцев,	1833 – 1836	купець
17.	Дем'ян Якович,	1836 – 1842	купець
18.	Сидір Васильович Містюшин	1842 – 1845	купець
19.	Ковальов Яків Тимофійович	1845 – 1848	купець
20.	Сахаров Петро Єгорович	1848 – 1851	купець
21.	Пашутін Микола Петрович	1851 – 1854	купець
22.	Макаров Федір Олексійович	1854 – 1857	купець
23.	Макеєв Микола Микитович	1857 – 1860	купець
24.	Ващакін Василь Олексійович	1860 – 1863	купець
25.	Пашутін Микола Петрович	1863 – 1864	купець
26.	Макеєв Іван Микитович	1864 – 04.11.1865	особистий громадянин почесний
27.	Турчанов Самуїл Костянтинович	1866 – 1878	купець
28.	Пашутін Олександр Миколайович	1878 – 1905	потомствений громадянин почесний
29.	Іванов Микола Іванович	1906–1911	купець
30.	Волохін Григорій Йосипович	1912–1917	купець

Джерело: Пашутин А. Н. Исторический очерк г. Елисаветграда. Елисаветград: Лито-типография бр. Шполянских, 1897. С.31–32.; Міські голови Кропивницького. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/> (дата звернення: 04.02. 2024).

Будинок Міської управи Єлисаветграда на початку ХХ ст.

Джерело: *Єлисаветград* / Кропивницький / Elisavetgrad – 1900s. YouTube: [відеохостінг]. 2024. 04 лютого. Електрон. відеодані. URL: <https://www.youtube.com/watch?app=desktop&v=ZGFldA1Hd78> (дата звернення: 04.02.2024).

Перший трамвай у місті (1897 р.)

Джерело: *Перший* трамвай. Google фото. URL: https://www.google.com/search?sca_esv=a48dbaf87d89a746&sxsrf=ACQVn0-L9b71TXZGhTshUfPg7OfZzcjLzw:1707063455255&q=%D0%BF%D0%B5%D1%80%D1%88%D0%B8%D0%B9+%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%BC%D0%B2%D0%B0%D0%B9+%D1%94%D0%BB%D0%B8%D1%81%D0%B0%D0%B2%D0%B5%D1%82%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%B4&tbm=isch&source=Inms&sa=X&ved=2ahUKEwiq5u_2ipKEAxUGHhAIHUZzCgAQ0pQJegQIChAB&biw=1920&bih=919&dpr=1#imgrc=VRN9FJ8fpbsToM (дата звернення: 04.02. 2024).

Будинок Єлисаветградської жіночої гімназії²⁰⁹

Джерело: Єлисаветградська жіноча гімназія. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/> (дата звернення: 04.02. 2024).

---

²⁰⁹ У 1865–1867 рр. в цьому будинку знаходилися міський громадський банк і казначейство повіту.